

Viipurin kirkollinen elämä ja sen vaikutus kirkolliseen kulttuuriin 1200-luvun lopusta vuoteen 1710

JOHDANTO

Kirkollisen kulttuurin tutkiminen ja Viipuri

Kulttuuri on laaja, inhimilliseen elämään monitahoisesti ja -puolisesti kuuluva käsite, jota humanistinen tutkimus on tarkastellut eri näkökulmista. Tutkimus on kohdistunut käsitteen määrittelystä riippuen erilaisiin asiakokonaisuuksiin, yksittäisiin asioihin tai ilmiöihin, tai niiden osa-alueisiin tai yleisemmin kulttuurin ilmenemiseen. Tutkimusmenetelmät ovat voineet olla moni- ja poikkitieteisiä, mikä on mahdollistanut saman ilmiön käsittelyn esimerkiksi filosofian-, historian- ja teologiantutkimuksen viitekehyksessä sekä arkeologian ja luonnontieteiden menetelmin.

Uskonto eri ilmenemismuotoineen on kulttuurin laaja osa-alue, jota tutkijat ovat tarkastelleet viimeisten parin vuosikymmenen aikana moni- ja poikkitieteisesti. Esimerkkinä tästä on arkeologian sekä historian-, kirja- ja liturgianhistoriantutkimuksen kysymyksenasetteluihin ja metodiikkaan liittyvät tutkimukset, joissa kuvataan, analysoidaan ja selitetään kirkollisia rakennuksia veistoksineen, maalauksineen ja esineineen sekä niiden ympäristöä.¹ Toiseksi on tutkittu kirkollisia asiakirjoja ja painettuja kirjoja, niiden käyttöä ja levinneisyyttä.² Kolmanneksi tutkijoiden huomio on kohdistunut erilaisiin uskonnollisiin tapoihin ja uskomuksiin.³

Viipuria ja sitä ympäröiviä alueita kulttuurin näkökulmasta tutkineet ovat käsitelleet esimerkiksi kaupungissa sijainneita rakennuksia, kaupungin henkistä elämää ja koululaitosta. Huomiota on kiinnitetty myös kaupungin ja sen ympäristön kirkollisiin oloihin ja rakennuksiin, joita on tarkasteltu iänmäärittäksen, rakennustekniikan, arkkitehtuurin, säilyneiden kirkollisten esineiden, hautauspaikkojen ja kaupunkiarkkitehtuurin näkökulmista.⁴ Tässä johdannossa tiivistämme aluksi Viipurin kirkollisen elämän vaiheet ja määrittelemme sen jälkeen tutkimustehtävämme.

Viipurin seudulla oli harviahkoa, luultavasti osin keruutaloutta harjoittanutta asutusta 1000-luvulta lähtien. Asutus ei vielä tuolloin yltänyt vauraudeltaan tai kansainvälisiltä yhteyksiltään läheskään samalle tasolle kuin mitä on ruu-
miskalmistolöydösten perusteella havaittu Laatokan läntisiltä ja pohjoisilta
rannikkoalueilta. Viipurin maaperältään karuhkon seudun asutus muuttui
1200-luvulla pysyvämmäksi lännen suunnalta alueelle siirtyneen väestön myö-
tä. Ruotsin valtakeskus oli tuolloin siirtynyt Götanmaalta Sveanmaalle, Birger
Jaarlin (Ruotsin jaarli 1248–1266) yhdistäessä nämä suuralueet oman Bjälbo
mahtisukunsa⁵ alaisuuteen. Näin voimistuneet ruotsalaiset reagoivat 1200-lu-
vun lopulla Hansaliiton synnyn myötä tapahtuneeseen kauppapolitiikan muu-
tokseen tekemällä ”Suomen kolmanneksi ristiretkeksi” kutsutun sotaretken
Karjalankannakselle, joka oli maantieteellisesti, kaupallisesti ja maanvilje-
lyksenkin kannalta sijainniltaan edullinen. Tässä artikkelissa ei oteta kantaa
siihen, onko nimitys perusteltu. Viipurin seudusta muodostui kaupallinen
keskus, joka houkutti kauppiaita kaikkialta Itämeren alueelta, erityisesti Sak-
sasta, pohjoisen Baltian alueelta ja Venäjän jokien välityksellä kauempaakin.⁶

Kristinuskon lienee levinnyt alueelle asutuksen ja kaupan välityksellä hieman
jo ennen ruotsalaisten siirtolaisten tuloa 1200-luvun lopulla. He rakensivat
edellä mainitun retken yhteydessä valtansa turvaksi linnoituksen, jonne tehtiin
aluksi puinen kappeli. Viipurin ja sen ympäristön asukkaat perustivat luulta-
vimmin 1200-luvun lopulla seurakunnan, jonka pyhätöstä tuli myöhemmin
kaupunkiseurakunnan kirkko eli kaupunginkirkko.⁷

Juurruttaakseen ja syventääkseen kristinuskon Karjalan alueella mendikant-
ti- eli kerjäläisveljestöihin kuuluneet dominikaanit ja fransiskaanit rakensivat
1300-luvun lopulla Viipuriin tukikohtansa eli konventit kirkkorakennuksineen.
Peräti kahden järjestön asettumisessa samaan kaupunkiin, jollaista ei tapah-
tunut edes hiippakunnan pääkaupungissa Turussa, voi ehkä nähdä ulkopo-
liittisia taustatekijöitä: Viipuri sijaitsi kahden kulttuurialueen, kristinuskon
itäisen ja läntisen perinteen rajalla.

Kaupungissa toimi 1400-luvulla myös kirkollinen hospitaali köyhille ja sai-
raille ja oma hospitaalinsa spitaalisille. Ainakin jälkimmäisessä oli kappeli,
joka oli omistettu Maria Magdalenalle. Kullakin kristillisellä yksiköllä on ollut
hautauksia ja rituaaleja varten kirkkomaa, tunnetuimpana niistä kaupungin-
kirkkoa ympäröinyt ”kirkonaita”.

Viipurista tuli hiippakunnallinen keskus vuonna 1554, jolloin Kustaa Vaa-
sa (kuninkaana 1523–1560) jakoi keskiaikaisen Turun hiippakunnan kahteen
osaan. Viipurin kaupunginkirkko korotettiin piispankirkoksi, ja ylipäätään
kaupungin asema aluehallinnollisena keskuksena vahvistui. Hiippakuntahal-



Viipurin hiippakunnassa oli vuonna 1645 yhteensä 13 rovastikuntaa. Ne jakautuivat 76 seurakuntaan, joista Uukuniemi ja Kesälahti muodostivat käytännössä yhden seurakunnan. Kirkkohallinnollisesti hiippakunta säilyi jokseenkin samanlaisena aina suureen Pohjan sotaan saakka. Kulttuurisesti seurakunnat olivat Viipurin voimakkaan vaikutuksen piirissä, mutta etenkin hiippakunnan länsiosissa Turun merkitys säilyi edelleen merkittävänä.

linto kehittyi 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvulla hiippakunta kattoi merkittävän osan silloisen Suomen suuriruhtinaskunnan itäisistä ja keskisistä osista. Viipurin hiippakunta käsitti suurimmillaan laajan alueen lännestä itään Helsingistä Kivennavalle ja etelästä pohjoiseen Uudetakirkolta Kuopioon, vuodesta 1635 Viipurin ja Savonlinnan sekä Käkisalmen läänit. Hallintoalueeseen kuului vuonna 1693 kaikkiaan 76 seurakuntaa jakautuneina 13 rovastikuntaan.⁸

Vahva asema säilyi aina vuoteen 1710, jolloin Pietari Suuren joukot valloittivat Viipurin suuressa Pohjan sodassa.

Viipurissa oli kaupunkiseurakunnan ohella 1554–1710 ainakin kaksi seurakuntaa, nimittäin Viipurin linnanseurakunta (1542–1710), jota myöhemmin kutsuttiin myös Siikaniemen seurakunnaksi ja Viipurin saksalainen seurakunta (1636–1710). Lisäksi Viipurin yhteydessä olivat Säkkijärven, Koiviston ja Pyhän Johanneksen kappeliseurakunnat. Kaupungin suomenkielisen väestönosan kirkko on myös ollut toiminnassa.

Ruotsista tuli 1500-luvun jälkipuoliskolta alkaen varsin nopeasti perinnöllisen kuninkaan yhdestä keskuspaikasta, Tukholmasta, johtama yhteiskunta, joka saavutti 1600-luvulla suurvalta-aseman Itämeren alueella. Viipurin seudulla tämä näkyi Ruotsin uusina alueina ja aluehallintona. Kirkolla oli saksalaiselta maaperältä saadun esikuvan mukaan rooli tässä muutoksessa, mikä kiteytyi tuolloin uuden sisällön saaneeseen kolmisäätyoppiin. Sen mukaan maallisen hallituksen, esivallan sääty eli kuningasvalta asetti, säati ja määräsi yhteiset päämäärät, jotka hengellinen hallituksen sääty eli kirkko opetti uskonnon avulla velvollisuuksina huoneenhallituksen säädylle eli yhteiskunnan perusyksiköille, perheille. Kunkin perheen pään oli opetettava perheelleen ja palvelijoilleen uskonnollisia tapoja ja niiden välityksellä kuuliaisuutta kirkon opetukselle. Se puolestaan tuki, selitti ja perusteli kuninkaan poliittisia päämääriä ja ratkaisuja huoneenhallituksen säädyn jäsenille. Kolmisäätyoppi toimi näin moraalisen ohjenuorana kaikille neljälle poliittiselle säädylle eli aatelistolle, papistolle, porvaristolle ja talonpojille.⁹

TUTKIMUSTEHTÄVÄ

Miten Viipurin keskiaikainen kirkollinen asema näkyi itse kaupungissa ja miten se vaikutti lähiympäristöönsä? Entä miten kirkolliselle esivallalle eli piispalle ja tuomiokapitulille annettu kolmisäätyopin mukainen tehtävä näkyi kaupungissa ja hiippakunnassa? Näitä kysymyksiä ei ole tutkimuksessa aiemmin käsitelty lainkaan tai korkeintaan vähän.

Tässä artikkelissa siis tarkastellaan sitä, miten Viipurin kirkolliset rakennukset sisätiloineen ja sisustuskoristeluineen, rakennusten ympäristö sekä niiden käyttö ovat mahdollisesti vaikuttaneet itse kaupunkiin ja sen lähialueille ajanjaksolla 1200-luvun lopulta 1700-luvun alkuun. Tapahtuiko 1500-luvun puolivälissä muutoksia, kun Viipurin kaupunkikirkosta tuli tuomiokirkko? Miten Viipuri kirkollisena keskuksena on muokannut ja kehittänyt kaupungin, lähialueen ja koko hiippakunnan henkistä ja kulttuurielämää vuoteen 1710 saakka? Tutkimusajanjaksoa voi luonnehtia ruotsalaisperäisen kirkollisen

kulttuurin ajaksi. Artikkel selvittää näin osaltaan sitä, mitä ja millaista tämä kulttuuri oli Viipurissa ja sen lähialueilla. Lisäksi pohditaan alueen asemaa ensin Novgorodin ja sittemmin Moskovan ja Ruotsin – osan aikaa Kalmarin unionin – rajaseudun ulkopoliittisissa konstellaatioissa. Sen sijaan hiippakunnassa asuneen ortodoksisen väestön vaiheita seuraavassa ainoastaan sivutaan.

Artikkelissamme tarkastelemme Viipurin kirkollista elämää ja sen vaikutusta kirkolliseen kulttuuriin neljässä alaluvussa, joista ensimmäinen käsittelee keskiaikaa 1200-luvun lopulta 1500-luvun alkuun, toinen siirtymäkautta keskiajasta reformaatioon, kolmas Viipurin hiippakunnan vaiheita 1554–1618 ja neljäs suurvalta-aikaa. Aluksi tutkimme sitä, miten Viipurissa sijainneissa kirkollisissa rakennuksissa toimittiin liturgisesti eli miten jumalanpalveluselämää harjoitettiin käytännössä.¹⁰ Toiseksi huomio kiinnitetään kirkollisten rakennusten ja niiden eri rakennusosien sisustukseen ja monumentaalimaa-lauksiin, esineistöön ja kirjoihin. Kolmanneksi tutkitaan kirkon ympäristön eli kirkkomaan, sitä ympäröineen aidan, kellotapulin, porttien ja muiden rakenteiden muodostamaa kehystä uskonnolle ja kulttuurille. Viipurin kirkkojen liturgista käyttöä verrataan Turun hiippakunnan ja ”yleisvaltakunnalliseen” ruotsalaiseen käytäntöön. Lisäksi pohditaan syitä mahdollisiin eroihin. Edelleen mielenkiinnon kohteena on Viipurin vaikutus keskiajalla lähialueillaan ja Karjalan kannaksella sekä Viipurin hiippakunnassa (1554–1578, 1618–1721, joka lakkasi toimimasta käytännössä vuosien 1710–1711 tienoilla).

Artikkelin keskeinen käsite on laajasti ymmärretty *kirkollinen elämä*, jolla tarkoitetaan Viipurissa olleita kirkollisia rakennuksia ja niiden vaikutusta sekä kaupungin että laajemmin sen vaikutusalueen uskonnolliseen ja kulttuuriseen elämään. Vaikutusalueella tarkoitetaan koko Viipurin hiippakuntaa, vaikka hiippakunnan laajuuden vuoksi piirteitä seurakunnista ja niiden kirkoista voidaan esitellä tässä ainoastaan esimerkinomaisesti. Lähdetietojen ja tutkimuskirjallisuuden avulla poimitaan esimerkkejä, jotka valottavat Viipurin vaikutusta alueen kirkolliseen elämään.

Jotta Viipurin kirkollisten rakennusten vaikutusta voisi tutkia kirkollisen elämän näkökulmasta, kirkollisten rakennusten käyttötarkoitus ja merkitys on ensin asetettava ajalliseen ja paikalliseen yhteyteensä. Viipurin kirkolliset rakennukset, kaupunginkirkko, dominikaani- ja fransiskaanikonventin kirkot sekä linnan kappeli rakennettiin parinsadan vuoden aikana 1200-luvun lopulta 1400-luvun loppuun, ensin puisina ja sitten kivisinä. Sen sijaan Käkisalmen läänin alueella olleet ortodoksiset kirkolliset rakennukset jäivät käsittelyn ulkopuolelle.¹¹

Viipurissa tuolloin noudetun läntisen perinteen mukaisen kristinuskon tulkinnan mukaan kirkkorakennus oli arkikäytöstä vihkimällä erotettu tila eli sakraalirakennus, jossa papit toteuttivat virkansa edellyttämiä, erityisesti

jumalanpalveluselämään kuuluneita tehtäviä esteettä ja häiriöittä omaa oikeusjärjestystään noudattaen. Tämä tulkinta perustui roomalaiskatolisen kirkon kanonisen oikeuden eli kirkkoa koskeneisiin oikeussäännöksiin.¹² Niiden mukaan kirkolliset rakennukset jaettiin kahteen ryhmään, seurakunnallisiin ja yksityisiin. Edelliseen kuuluivat paikallisen seurakunnan jäsenten pystyttämät seurakuntakirkot ja -kappelit kuten Viipurin kaupunkikirkko. Yksityisiä rakennuksia puolestaan olivat esimerkiksi kirkollisten järjestöjen ja maallisen vallan rakentamat linnojen kirkot ja kappelit. Tällaisia olivat Viipurissa molempien konventtien kirkot ja linnan kappeli.¹³

Kanonisen oikeuden mukaan kirkot ja kappelit vihittiin sakraaliksi tilaksi jumalanpalveluselämän harjoittamista varten. Käytännössä tämä tarkoitti papiston edustaman instituution eli pappisviran tehtäviä, joista tärkein oli ripin ja ehtoollisen sakramenttien toimittaminen. Ne tuli suorittaa kirkkorakennuksessa omissa, tarkkaan kanonisessa oikeudessa määritellyissä paikoissa kirkon kuorin välittömässä läheisyydessä ja itse kuorissa pääalttarilla. Kanoninen oikeus määräsi tarkasti, miten ehtoollisen ja ripin sakramentit tuli hoitaa. Myös muiden kirkkorakennuksissa ja sen ympäristössä suoritettavien jumalanpalveluselämään kuuluneiden toimitusten käytännön toteutuksesta annettiin yksityiskohtaisissa kanonisen oikeuden mukaisissa ohjekirjoissa täsmälliset ohjeet. Jumalanpalveluselämä oli suoritettava säännöllisesti ja normatiivista järjestystä noudattaen aina samanlaisena ja -muotoisena, mitä kutsutaan liturgiseksi käytännöksi tai käytöksi.¹⁴ Seuraavassa käsite *liturginen käyttö* kattaa messut, jumalanpalvelukset, pyhimysten kunnioittamiset, rukoushetket ja kirkolliset toimitukset sekä rippiin liittyneet käytännöt. Ohjekirjojen perusteella voidaan todentaa käytössä ollut jumalanpalvelusjärjestys eli millainen jumalanpalveluselämä on ollut muodoltaan ja sisällöltään.

Viipurin kirkolliset rakennukset ovat keskeinen osa tutkimusaineistoa, joten tiedot rakennuksista samoin kuin muu kirkkoihin liittyvä asiakirjamateriaali ovat tärkeitä tietolähteitä. Lisäksi käytetään Viipuria, sen lähiympäristöä ja hiipakuntaa sekä tutkimusajanjaksoa käsittelevää tutkimuskirjallisuutta.¹⁵

VIIPURI KIRKOLLISENA KESKUKSENA 1200-LUVUN LOPULTA 1500-LUVUN PUOLIVÄLIIN

Viipurin ja sen lähiympäristön seurakunnat kirkollisine rakennuksineen

Asutushistoriallisen tutkimuksen perusteella pysyvä asutus näyttää siis muodostuneen Karjalan kannaksen sisä- ja länsiosiin, siis Suomenlahden ”puolelle” sekä Saimaan suuntaan vasta 1200-luvulla, mitä ennen kristinusko ei

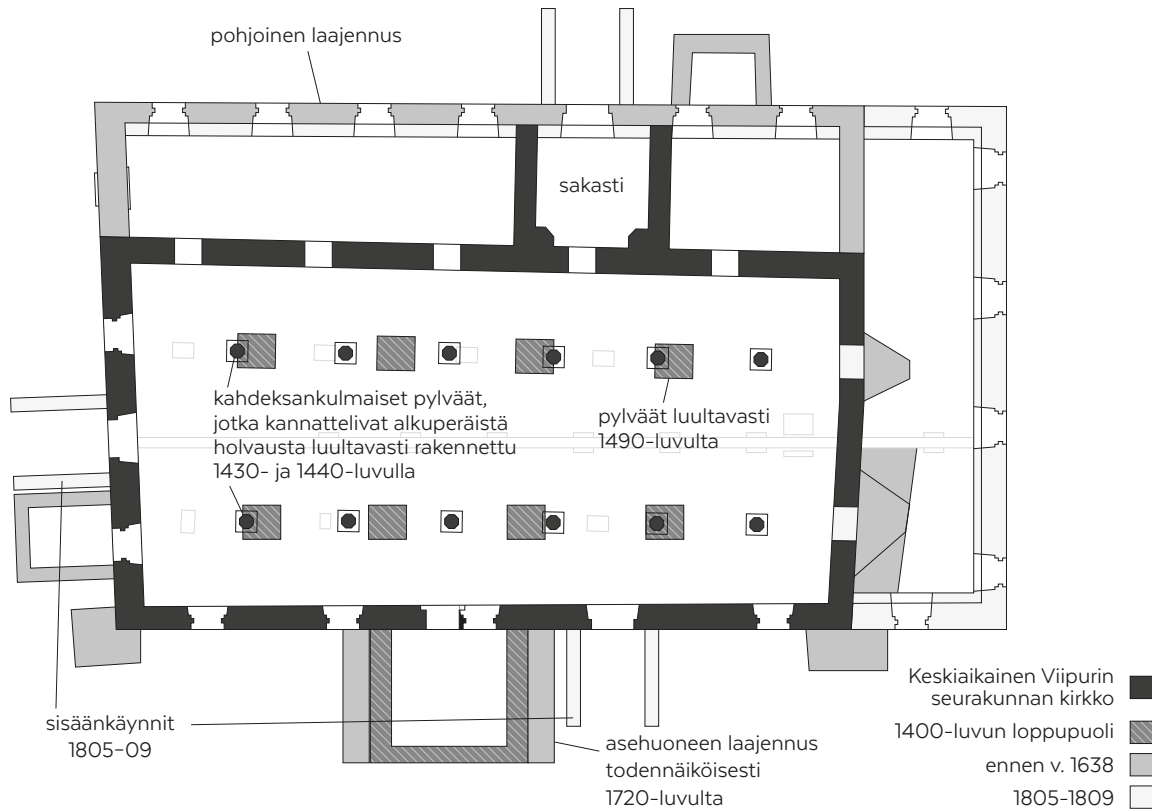
ole saanut vallitsevan uskonnon asemaa. Alueella ei siten ole ollut myöskään ennen ruotsalaisten siirtolaisuutta seurakuntia, tuskin yksityistyyppisiä kirkollisia rakennuksiakaan.¹⁶

Karjalan kannaksen halkaiseman rajan tai ehkä ennemminkin intressivyyhykkeen länsipuolisen alueen vanhimmat seurakunnat ovat Viipuri ja Lappee, jotka lienee perustettu 1200-luvun lopussa. Niiden lisäksi tälle alueelle muodostui 1300-luvun puoliväliin mennessä viisi muuta seurakuntaa, jotka olivat Jääski, Savilahti (myöh. Mikkeli), Vehkalahti, Virolahti ja Äyräpää (Muolaa). Kivennavan ja Uudenkirkon seurakunnat irtaantuivat sittemmin 1400-luvulla Äyräpäästä Säkkijärven kappeliseurakunnan muodostuessa Viipurin seurakunnan länsiosasta.¹⁷

Kaikkiin seura- ja kappelikuntiin rakennettiin ensimmäisenä puinen kirkko. Viipurin kaupunkia lukuun ottamatta useimpiin seurakuntiin ei rakennettu kirkkokoa lainkaan Ruotsin ajalla eikä myöhemminkään niitä ilmaantunut monia.

Viipurin asutuskeskittymän, vuoden 1400 vaiheilta eteenpäin virallisesti kaupungin, ja sitä ympäröivän lähiseudun seurakuntakirkko sai paikkansa kallioiselta ja voimakaspiirteiseltä niemeltä linnansaaresta muutama sata metriä etelään. Asutuksen kirkollisen sekä hallinnollisen ja sotilaspoliittisen keskuksen välillä oli mitä ilmeisimmin näköyhteys: vielä 1600-luvun asemakaavakarttojen perusteella rannasta kirkkomaan aitaan ulottui rakentamaton, luultavasti jyrkähkösti nouseva, piirteiltään epätasainen ja kallioinen avoin alue, joka on mahdollisesti toiminut ainakin osittain kauppatorina.¹⁸ Näin myöhemmän kaupungin neljän kulttuurihistorian kannalta keskeisen väestöryhmän – papiston ja sotilaiden sekä kauppiaiden ja käsityöläisten – fyysisten symbolien elementit löivät kättä samaan tapaan muissakin Länsi-Euroopan keskiaikaisissa kaupungeissa.

Ensimmäinen, 1290-luvun, kirkkorakennus rakennettiin mitä todennäköisimmin hirsisalvostekniikalta pohjakaavaltaan suorakaiteen muotoiseksi.¹⁹ Ulkoseinät lienee jätetty veistopinnalle, mutta niiden sisäpinnat saatettiin maalata valkoisiksi liimamaalilla ja niihin ehkä tehtiin vihkiristien lisäksi muita monumentaalimaalauksia. Kirkkotilan jakoi kahteen osaan muista kirkoista säilyneiden tietojen perusteella huolellisesti muotoiltu ja koristemaalattu kuoriaita, jonka itäpuolella oli kaikkein pyhin, kuori pääalttareineen. Kuorin, kirkon sekä kirkkomaan vihkiminen Turun piispan johdolla 1290-luvun alkupuolella on vahvistanut Viipurin äsken muodostettua ja kehityksensä idulla ollutta yhdyskuntaa.²⁰ Henkinen ja hengellinen kulttuuri katolisen Euroopan ”maailman” piirissä sai paikkansa ja lähtöpisteensä. Samalla Novgorodin kaupunkivaltio joutui vastaanottamaan ideologisen ja visuaalisen erikoissanoman Ruotsin kuningaskunnan aseman kiinteytymisestä ja pysyvyydestä seudulla.



Viipurin keskiaikaisen kaupunginkirkon ja vuodesta 1554 lähtien tuomiokirkon rakentamisen vaiheet ovat olleet pitkän, jo 1900-luvun alussa alkaneen keskustelun kohde. Oheinen kaavio esittää viimeisimmän tulkinnan. Olennaisimpia vaihteita ovat rakennuksen alkuperäinen 1430-1440-luvun pohjakaava, laajennusosa pohjoiseen päin luultavasti 1630-luvulta ja laajennusosa itään päin vuosina 1805-1809.

Viipurin hirsirakenteisen linnan kappelin varhaisimmat vaiheet ovat taivoittamattomissa. Ensimmäinen tieto kappelista on vuodelta 1449, jolloin mainitaan ihmeitä tekevä Neitsyt Maria, joka lienee ollut osa alttarikaappia. Pyhän tilan paikkaa tai piirteitä ei kuitenkaan tunneta.²¹ Muualta säilyneiden tietojen perusteella ulkonäköä voidaan silti arvioida ja silloin kenties sopivin vertailukohta on Olavinlinna, jossa linnan kappeli on säilynyt alkuperäisessä rakenteeltaan ja muilta piirteiltään hämmästyttävän hyvin.²²

Viipurissa puiset linnan kappeli ja kaupunkikirkko korvautuivat 1400-luvulla kivisillä rakennuksilla. Kaupunkiin perustetut dominikaani- ja fransiskaanikonventtien kirkot olivat nekin aluksi puisia, mutta 1400-luvun loppupuolelta lähtien kivistä rakennettuja. Viipurissa oli lisäksi Maria Magdalenan hospitaalin kappelikirkko sekä Pyhän Hengen hospitaalin kappeli, molemmat puusta rakennettuja.²³

Mikael Agricola (n. 1510–1557) laati kuninkaan käskystä 1540–1541 luettelon Turun tuomiokirkon tuloista (kymmenysveroluettelo), mitä kuninkaan voudit

sitten käyttivät hyväkseen suunnitellessaan kirkon verotuksen tehostamista. Agricolan Turun hiippakunnan seurakuntaluettelossa oli yhteensä 120 seurakuntaa, joista Karjalaan ja Savoon sijoittui 12: Juva, Jääski, Kivennapa, Lappee, Savilahti (Mikkeli), Säkkijärvi, Sääminki, Uusikirkko, Vehkalahti, Viipuri, Viro-lahti ja Äyräpää (Muolaa). Enintään parinsadan kilometrin säteellä kaupungista sijanneita seurakuntia voidaan pitää Viipurin piiriin kuuluvina.²⁴

Kirkkorakennuksen liturginen käyttö Viipurissa

Katolisen kirkon yksittäisessä seurakunnassa harjoitettu jumalanpalveluselämä oli monitahoinen koostuen ripistä, messuista, rukoushetkistä ja kirkollista toimituksista. Viimeksi mainittuja olivat toimitukset kastetta, konfirmaatiota, avioliittoon vihkimistä, sairaan voitelua sekä kuolemaa ja hautausta varten. Messuja ja rukoushetkiä vietettiin vuoden lähes jokaisena päivänä, kirkollisia toimituksia taas ainoastaan tarvittaessa. Sairaana voiteluun kuului myös rippi ja ehtoollinen.²⁵

Messujen, rukoushetkien sekä kirkollisten toimitusten sisällöstä ja käytännön suorittamisesta annetut ohjeet koostuivat erilaista osista eli elementeistä, joiden keskinäisen suorituserjärjestys määrättiin toimitusten kaavoissa. Nämä kaavat säätivät myös kunkin osan tarkan sanamuodon sekä sen, missä osassa kirkollista rakennusta kukin elementti tuli suorittaa. Käytännön ohjeita antaneet liturgiset kirjat olivat aina 1400-luvun loppupuolelle saakka käsinkirjoitettuja. Pappi sai ohjeet messun toimittamiseen pääsääntöisesti Missale-kirjasta, joka sisälsi tekstit messun kiinteille ja kummallekin edellä mainitun kirkkovuoden mukaan vaihtuvalle osalle. Pappi saattoi tämän lisäksi lukea messun vaihtuvia osia sellaisista kirjoista, jotka sisälsivät vain eräitä sen osia. Tällaisia kirjoja olivat liturgisia lauluja sisältäneet Graduale ja Antiphonaria, Raamatusta otettuja lukukappaleita käsittänyt Lectionaria sekä erilaista kalenteriaineistoa sisältänyt Kalendaria. Pappi saattoi toimittaa rukoushetket rukouskirjan eli Breviaria-kirjan sekä rukoushetkissä käytettyjä liturgisia lauluja sisältäneen Antiphonaria-kirjan ja psalmeja sisältäneen Psalterium-kirjan avulla. Rituaale- ja Manuale-kirjoissa oli puolestaan ohjeet kirkollisten toimitusten suorittamista varten.²⁶

Messut, rukoushetket ja kirkolliset toimitukset kehittyivät 1200-luvun alkuun mennessä muodoltaan ja perussisällöltään kiinteiksi ja olivat rakenteeltaan samanlaiset koko läntisessä kristikunnassa. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämä kuitenkin poikkesi yksityiskohdissaan eri kirkkoprovinsseissa ja hiippakunnissa, joissa noudatettiin omaa liturgista käytäntöä. Näin meneteltiin myös Turun hiippakunnassa, johon Viipuri kirkollisesti kuului 1200-luvun lopulta vuoteen 1554. Turun hiippakunta oli puolestaan Upsalan kirkkoprovins-

sin suffragaanishiippakunta eli Upsalan arkkipiispalle alisteinen, oman piispan, Turun piispan johtama hiippakunta.²⁷

Messujen rukoushetkien vietto oli sisällöllisesti sidoksissa kirkkovuoteen, joka oli järjestetty vuoden kierron mukaisesti kahteen rinnakkaiseen kirkollisten pyhä-, juhla- ja muistopäivien järjestykseen. Ensimmäinen niistä oli pelastushistoriaan liittynyt kirkkovuosi ja toinen pyhien muistamiseen nivoutunut kirkkovuosi. Pyhimysten muistopäivät eli pyhimysjuhlat ja -päivät saattoivat olla myös samoina sunnuntai- tai pyhäpäivinä, joilla oli Jeesuksen elämään liittyvä muistoaihe. Kummankin kirkkovuoden pyhä-, juhla- ja pyhimyspäivienpäivien järjestys määrättiin kirkollisessa kalenterissa, joka liittyi yhtä lailla pelastushistoriaan kaikkialla läntisessä kristikunnassa, mutta oli erilainen pyhimyksiin nivoutuneen kirkkovuoden osalta. Kullakin kirkollisella hallintoalueella eli arkkipiispan johtamissa kirkkoprovinsseissa ja hiippakunnissa vietettiin omia, toisistaan määrältään ja keskinäiseltä järjestykseltään poikkeavia pyhimysjuhlia ja -päiviä.²⁸

Kaupunginkirkon erilaisten kirkollisten toimitusten puitteet olivat kirkollisten tietojen perusteella vaikuttavia, ja esimerkiksi alttarijärjestelyissä luultavasti vain Turun tuomiokirkko oli monimuotoisempi. Jo vuoden 1411 tulipalon jälkeen rakennettuun puukirkkoon sijoitettiin kolme kaikissa kirkkoissa tarvittavaa alttaria nimittäin pääalttari, Neitsyt Marian ja Pyhän Olavin alttari. Näiden lisäksi linnanpäällikkö Tord Rörriksson Bonde (k. 1417) perusti pari vuotta ennen kuolemaansa Neitsyt Marialle, evankelista Johannekselle ja Katariina Aleksandrialaiselle omistetun prebendan eli palkkatilan perheensä ja ystäviensä sielujen hyväksi. Sillä rahoitettiin alttarisäätiö eli ylläpidettiin mainituille pyhimyksille omistettua alttaria ja sillä tapahtuvaa liturgista toimintaa.²⁹ Prebendan taloutta laajennettiin 1422.³⁰ Bonden suvun viikoittaisia sielunmessuja ja vigilioita varten rakennettiin prebendan varoin erityinen alttari ympäristöineen, joka on muodostanut eräänlaisen kuorin, tosin luultavasti ilman muusta kirkkotilasta erottavia seiniä.

Uusi kivinen kaupunginkirkko sai, kuten sitä edeltäneet puiset kirkkorakennukset, välttämättömät kolme alttaria. Niiden lisäksi siellä jo 1448 mainitaan olleen pyhien Erik ja Henrik prebenda-alttari.³¹ Vaikuttavin lisäys tuli taaskin Bonde-suvun edustajalta Karl Knutssonilta, joka sai paavi Nicolaus V:ltä luvan perustaa kolme juhlallisesti koristeltua kuoria, siis alttarikonaisuutta.³² Kaupunginkirkon monet – ainakin kuusi – alttarit jatkuvine messuineen ja muine toimitukseen lienevät vaikuttaneet voimakkaasti Viipurin muiden kirkkojen toimintaan, minkä lisäksi Karjalan alueen maaseurakuntien puusta rakennetut kirkot ovat todennäköisesti saaneet virikkeitä. Myös kaupunginkirkon holvi- ja seinämaalaukset, kallisarvoiset alttariastiastot ja messutekstiilit ja -vaatteet ovat

todennäköisesti antaneet innoitusta. Silti Turun hiippakunnan ja vielä yleisemmin Upsalan arkkihiippakunnan vaikutusta ei tässä mielessä voida yliarvioida.³³

Viipurin kirkoissa harjoitettu liturginen käytäntö

Minkälainen oli kirkkorakennuksen liturginen käyttö Viipurissa 1200-luvun lopussa ja 1300-luvun alussa, jolloin seurakunta rakennutti kaupunginkirkon ja linnanhera linnakappelin? Kysymykseen voi yrittää vastata vain yleisesti, sillä asiasta ei ole säilynyt lähdetietoja. Yrjö Kaukiainen on asutushistoriallisessa tutkimuksessaan katsonut Kymenlaaksoon ja Karjalan kannakselle tulleiden siirtolaisten olleen kotoisin Gotlannista, Smoolannista ja Itä-Götanmaalta. Kirkollisesti tämä alue kuului enimmäkseen Linköpingin, mutta pieneltä osaltaan myös Växjön hiippakuntaan. Näiltä alueilta Kymijoen eteläpuolelle asettuneet ruotsalaiset aateliset mahtisuvut toimivat läheisessä yhteistyössä kirkon kanssa, sillä saman suvun jäseniä oli sekä alueellisissa poliittisissa että kirkollisissa johtotehtävissä. Asiakirjoissa on säilynyt tieto Linköpingin tuomiorovasti Vimundin (1294–1312) toiminnasta Karjalassa 1300-luvun alkupuoliskolla.³⁴

Viipurin ja Växjön hiippakunnan yhteys näkyy myös 1338–1351, jolloin kuningas Maunu Eerikinpoika (kuninkaana 1319–1364) kävi sotaa Novgorodia vastaan. Sodan syyt olivat poliittiset, mutta 1300-luvun alkupuolella Ruotsiinkin levinnyt ristiretki-ideologia antoi sodalle uskonnollisen oikeutuksen. Kuninkaan neuvonantajana toiminut Birgitta Birgerintytär (1303–1373, myöh. Pyhä Birgitta) avusti sotaretken suunnittelussa ja toteutuksessa. Niiden mukaan kuninkaan valtaamille alueille tuli ”perustaa tuomiokirkko johonkin arvokkaaseen ja sopivaan paikkaan”. Siksi retkelle tuli osallistua myös piispan, joksi Birgitta valitsi Växjön piispan nimeltään Thomas Johannis (virassa 1344–1376). Hän osallistui sotaretkeen, jonka epäonnistuminen kuitenkin teki tyhjäksi aikeen tehdä Viipurista hiippakuntakeskus. Thomas Johannis suunnitteli sen jälkeen hiippakuntakeskuksen perustamista läntiseen Karjalaan, mutta tämäkin hanke raukesi.³⁵

Viipurinseudulla oli siis 1300-luvun ensimmäisellä puoliskolla tiiviit kirkolliset yhteydet Linköpingin ja Växjön hiippakuntiin. Tämä aiheuttaa kysymyksen siitä, olisiko Linköpingin tuomiorovasti Vimundin ja Växjön piispa Thomas Johanniksen toiminta voinut tuoda Karjalaan myös omien hiippakuntiensa liturgisia käytäntöjä. Suoranaista lähdetiedoin todistettavaa vastausta ei voi esittää.

Asiaa voi kuitenkin lähestyä epäsuorasti tarkastelemalla Kansalliskirjaston³⁶ Fragmenta membranea -kokoelmassa säilytettäviä Missale-, Graduale-, Lectionaria-, Kalendaria-, Breviaria-, Antiphonaria- ja Rituale-kirjojen katkelmia. Näistä 283 fragmenttia on liturgianhistoriallisessa tutkimuksessa ajoitettu

1200–1300-luvuille, ja niistä 32 varmasti käytetty Turun hiippakunnassa. Lisäksi ne on lokalisoitu eli paikannettu kuuluneen Englannissa, Ranskassa, Saksassa, Lundin hiippakunnassa sekä muualla Pohjoismaissa käytettyjen kaltaisiin liturgisiin kirjoihin, jotka välittyivät Turun hiippakuntaan Linköpingin ja Upsalan hiippakuntien kautta.³⁷

Kansalliskirjaston fragmenttikokoelmasta saatavien viitteiden perusteella Linköpingin hiippakunnasta peräisin olevia liturgisia ohjekirjoja on saatettu käyttää Viipurin kaupunginkirkossa ja linnan kappelissa 1200-luvun lopulta alkaen, jolloin Linköpingin hiippakunnan oma liturginen käytäntö oli vakiintunut. Sitä ennen siellä käytettiin Lundin hiippakunnan ja sen kautta välittyneitä liturgisia kirjoja.³⁸ On mahdollista, että tällaisia kirjoja on saatettu tuoda myös Viipuriin Linköpingistä edellä mainittujen yhteyksien ansiosta. Otaksumaa ei voi kuitenkaan todistaa varmasti, mutta käytäntö on saattanut jatkua koko vuosisadan ajan. Mahdollista on myös se, että linköpingiläinen liturginen traditio korvattiin vähitellen 1300-luvun aikana Turun hiippakunnassa vuonna 1330 virallisesti käyttöön otetulla dominikaanisilla liturgisella käytännöllä.³⁹ Kaupunkiin vuosisadan lopussa perustetun dominikaanisen konventin voi näet edellyttää edistyneen hiippakunnan virallisen liturgian käyttöä, jolloin se olisi tullut viimeistään tuolloin vallitsevaksi myös Viipurissa. Tämän muutoksen syynä olisi tuolloin ollut liturginen yhdenmukaistaminen eli samanlaisen jumalanpalveluselämäkäytännön noudattaminen koko hiippakunnassa.

Siirtyminen dominikaanisen liturgian käyttöön saattaa selittyä myös politiikalla. Dominikaanisen ja fransiskaanisen konventin perustaminen tapahtui näet Kalmarin unionin syntyaikana. Koska Viipurissa toimi tuolloin Tukholman tavoin kaksi konventtia, kun niitä esimerkiksi hiippakunnan keskuspaikassa Turussa oli vain yksi, lienee taustalla ollut kaupungin erikoisasema. Sillä oli poliittista merkitystä syntyvälle unionille ja sen osalle, Ruotsille. Koska dominikaaneilla oli ollut 1200–1300-luvuilla läheisiä suhteita Ruotsin mahtisuihuihin, heidän uskonnollisilla tehtävillään saattoi olla myös muita poliittisia ulottuvuuksia. Konventtien perustaminen ja yhtenäinen liturgia tehostivat kirkollista toimintaa Novgorodin suunnalla ja lujitti siten osaltaan alueen kuulumista Turun hiippakunnan ja laajemmin Kalmarin unioniin kuuluneen Ruotsin yhteyteen.⁴⁰

Konventit liittivät Viipurin eurooppalaiseen kerjäläisluostarikulttuuriin. Opineilla dominikaaneilla oli otaksuttavaksi merkittävä panos myös kaupungin kouluelämässä. Näin ollen konventit toimivat samalla tietynlaisina sivistyksellisinä etuvartioina ajatellen kaupungin ja sen ympäristön, Savon ja Karjalan, kaakkois- ja itäpuolella sijainnutta kristinuskon itäisen tulkinnan mukaisista kulttuuria opetuksineen ja käytänteineen. Uskonnon olemus oli yhtenevä



Lyypekissä vuonna 1488 painetun Turun hiippakunnan messukirjan, *Missale Aboense*, 266 foliokokoista lehteä sisälsivät muun muassa ohjeet messun viettämiseksi sekä kirkollisen kalenterin. Teos on tiettävästi ainoa suomalainen inkunaabeli eli kehtopainate, jollaisia laadittiin kirjapainotaidon varhaisaikoina.

Ruotsin kuningaskunnan perinteiden ulkopoliittisen linjan kanssa, joskin Kalmarin unionin aikana muutkin intressit vaikuttivat.

Viipurissa voikin olettaa käytetyn dominikaanista liturgista käytäntöä viimeistään 1300-luvun lopulta 1500-luvun alkupuolelle. Dominikaaninen käytäntö vallitsi todennäköisesti kaupunkikirkossa, dominikaanisen konventin kirkossa eli dominikaanikirkossa ja linnan kappelissa, kun taas fransiskaanisen konventin kirkossa eli fransiskaanikirkossa noudatettiin fransiskaanista traditiota.⁴¹

Periaatteessa Turun hiippakunnassa noudatettiin omaa dominikaanisiperusteista liturgista käytäntöä 1200-luvun lopulta alkaen. Se ei kuitenkaan ollut käytännössä kaikissa yksityiskohdissaan samanlainen kaikissa hiippakunnan seurakunnissa 1300-luvulla. Seuraavalla vuosisadalla turkulaista liturgista traditiota alettiin yhdenmukaistaa messukäytännön osalta. Liturginen yhdenmukaistaminen jatkui 1400-luvun lopulla, jolloin hiippakuntaan hankittiin mes-

sun toimittamista varten 1488 painettu liturginen ohjekirja *Missale Aboense* eli Turun hiippakunnan messukirja.⁴²

Rukoushetkikäytännöstä annettiin 1300–1400-luvuilla ohjeita käsinkirjoitetuissa Breviarium-, Antiphonaria- ja Psalterium-kirjoissa. Niitä yhdenmukaistettiin 1400-luvulla ensin muokkaamalla käsikirjoitettuja kirjoja ja sitten ostamalla Turun hiippakuntaan 1480 painettu dominikaaninen Breviarium-kirja. Näin ollen Viipurissakin vietettiin rukoushetkiä dominikaanisen tradition mukaan. Papit saivat rukoushetkien viettämiseen aineistoa myös Psalterium-kirjoista, joita ostettiin painettuina Turun hiippakuntaan 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa. Sitä ennen nämäkin kirjat olivat olleet käsinkirjoitettuja.⁴³

Kirkollisten toimitusten käytännön suorittamisesta annettiin ohjeita

1200–1400-luvuilla myös sellaisessa käsinkirjoitetussa käsikirjassa, jota voi kutsua nimellä *Rituale Aboense*. Se sisälsi vain Turun hiippakunnassa käytettyjä ohjeita kirkollisia toimituksia varten. Liturgista yhdenmukaistamista suoritettiin 1400-luvulla myös tämän kirjan osalta. Yhdenmukaistamisen seuraavassa vaiheessa hiippakuntaan hankittiin 1522 painettu *Manuale Aboense* -kirja kirkollisten toimitusten suorittamista varten.⁴⁴

Kaikki mainitut jumalanpalveluselämän käytännön toimittamiseen tarkoitettut liturgiset ohjekirjat olivat latinankielisiä. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämään kuului osia, joissa pappi kommunikoi ”seurakuntalaistensa” kanssa näiden äidinkielellä eli kansankielellä. Koska Viipurissa asui äidinkielenään ainakin ruotsia, saksaa ja suomea puhuvia ihmisiä, kaupungin kirkoissa oli jumalanpalveluselämän eri osissa latinan ohella käytössä ainakin näiden kielisiä osuuksia.⁴⁵

Edellä mainitut messun ja rukoushetkien toimittamiseen liittyneet liturgiset kirjat lienee hankittu Viipurin ja sen ympäristön kirkkoihin. Otaksumaa tukee alueiden kuuluminen Turun hiippakuntaan ja kaupungin suuri poliittinen, sotilaallinen ja taloudellinen merkitys. Siksi hiippakunnan liturgisen yhtenäisyyden tuli näkyä myös siellä. Todennäköisesti dominikaaniset kirjat hankittiin ainakin kaupunginkirkkoon, dominikaanisen konventin kirkkoon ja linnan kappeliin. Sen sijaan *Manuale Aboense* -kirjan hankkiminen Viipuriin on epävarmaa, sillä reformaation vaikutteet kulkeutuivat Viipuriin jo pian teoksen ilmestymisen jälkeen.⁴⁶ Näiden kirjojen perusteella Viipuriin syntyi messuja, rukoushetkiä ja kirkollisia toimituksia koskeva yhteinen liturginen kulttuuri.

Viipurissa katolisella ajalla kunnioitetut pyhimykset

Kysymykseen Viipurin kirkoissa kunnioitetuista pyhimyksistä on vaikea vastata täsmällisesti, mutta ainakin dominikaanista pyhimysjärjestystä voi olettaa noudatetun dominikaanikonventin kirkossa ja fransiskaanista vastaavaa puolestaan fransiskaanikonventin kirkossa. Ne erosivat toisistaan etupäässä pyhimysten muistamiseen liittyneiden pyhimysjuhlien ja -päivien osalta. Turun hiippakunnan normatiivista dominikaanista kalenteria voinee otaksua noudatetun myös Viipurin kaupunkikirkossa ja linnan kappelissa.

Turun hiippakunnassa tiedetään kunnioitetun 1400-luvun lopulla yhteensä jopa 185 eri pyhimystä. Tavallisissa seurakuntakirkoissa määrä lienee jäänyt noin viiteenkymmeneen ja on käsittänyt ne pyhimykset, joiden juhlapäivät oli määrätty työnteosta vapaiksi juhlapäiviksi.⁴⁷

Viipurin kaupungin kirkkojen suojeluspyhimyksistä tiedetään, että kaupunginkirkon suojelijat olivat Neitsyt Maria ja Pyhä Olavi, kun taas dominikaa-



Viipurin hiippakunnan alueen seurakuntien aineisto on suurelta osin tuhoutunut, ja sieltä tunnetaan vain muutamia keskiajan pyhimysveistoksia, kun koko Suomen alueella niitä tunnetaan noin 800. Anttolan kirkossa alttariveistoksena säilytettävä Ristiinnaulittu on havaittu kuuluvan tähän joukkoon vasta 2000-luvulla. Veistos on tehty mitä todennäköisimmin 1500-luvun alussa, ja se on alun perin hankittu Juvan kirkkoon.

nikonventin kirkko oli dedikoitu eli omistettu Neitsyt Marialle ja Kaikille Enkeleille. Linnan kappelia suojeli Pyhä Olavi, mutta fransiskaanikonventin kirkon suojelijaa tai suojelijointa ei tiedetä.⁴⁸

Ritari Tord Röriksson Bonde lahjoitti vuonna 1415 Viipurin tuolloiseen, vuoden 1411 tulipalon jälkeen rakennettuun puiseen kaupunginkirkkoon Neitsyt Marialle, Johannes Kastajalle ja Katariina Aleksandrialaiselle omistetun prebendan papiston tulolähteeksi. Lahjoittajan perilliset lisäsivät prebendan tulopohjaa antamalla tähän tarkoitukseen vuonna 1422 yhden uuden maatilan ja mainitsivat tässä yhteydessä myös Maria Magdalenan ja ”Pyhän Johanneksen”, joka saattoi olla joko Johannes Kastaja tai Evankelista Johannes.

Puukirkon tilalle muurattiin kivi-kirkko noin vuosien 1435 ja 1445 välisenä aikana. Kuningas Karl Knutsson (kuninkaana 1448–1470) lahjoitti sille vuonna 1448 Pyhän Erikin ja Henrikin prebendan. Seuraavana vuonna hän sai paavi Nicolaus V:lta luvan perus-

taa kirkkoon peräti ”kolme juhmallista ja koristeltua kuoria”, joilla kaiketi tarkoitettiin kolmea sivualttarikokonaisuutta, ei niinkään erillistä rakennusosaa, mihin sana kuori viittaa.⁴⁹ Ne olivat Johannes Kastajan, Pyhän Erasmuksen ja Pyhän Annan sekä Kaikkien Enkeleiden, Evankelista Johanneksen ja Pyhän Katrina Aleksandrialaisen sivualttarit. Lisäksi kuningas perusti alttarin Kaikille pyhimyksille, apostoleille Pietari ja Paavali sekä Maria Magdalenalle. Tuo alttari oli joko sivualttari tai pääalttari. Lahjoituskirje vuodelta 1485 lisäsi näiden pyhimysten joukkoon vielä Pyhän Hengen ja Pyhän Birgitan.⁵⁰

Edellä sanotun perusteella Viipurissa kunnioitettiin ainakin näitä 15 pyhimystä, joiden määrä oli silti todennäköisesti suurempi, mikä johtui kaupungin poliittis-sotilaallisesta, kaupallisesta ja kirkollisesta luonteesta. Mainitut

pyhimykset voidaan jakaa kahteen ryhmään sen perusteella, kunnioitettiinko heitä koko kirkon piirissä vai jollakin alueella, tässä tapauksessa Pohjoismaissa. Tällä tavoin ryhmitellen Neitsyt Marian, Pyhä Hengen, Johannes Kastajan, Evankelista Johanneksen, Apostoli Pietarin, Apostoli Paavalin, Kaikkien Enkeleiden, Pyhän Annan, Pyhän Erasmuksen, Maria Magdalenan ja Katariina Aleksandrialaisen pyhimyskultit olivat tunnetut kaikkialla roomalaiskatolisen kirkon piirissä. Heidän kulttinsa syntyivät ensimmäisiltä kristinuskon vuosisadoilta alkaen ja siksi heitä kutsuttiin vanhoiksi pyhimyksiksi. Pyhä Erik, Pyhä Olavi, Pyhä Henrik ja Pyhä Birgitta olivat puolestaan pohjoismaisia pyhimyksiä, joiden kunnioitus syntyi vanhimman (Olavi) osalta vasta 1000-luvulta alkaen.⁵¹

Milloin mainittuja pyhimyksiä ryhdyttiin kunnioittamaan Viipurissa? Kaikkia, Pyhää Birgitta lukuun ottamatta, kunnioitettiin 1200-luvun lopulla myös Linköpingin ja Växjön hiippakunnissa, joten näiden kulttien voisi olettaa levinneen kaupunkiin ruotsalaisen maahanmuuton mukana jo 1200-luvun lopulta alkaen.⁵² Toisaalta Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin kultteja kehitettiin erityisesti Upsalassa ja Turussa samaan aikaan poliittisista syistä, mistä on osoituksena Upsalan provinsiaalikokouksen eli Upsalan kirkkoprovinssin papiston kokouksen määräys vuodelta 1300 viettää yksi Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin messu vuosittain Karjalan puolesta.⁵³ Näin ollen kultit saattoivat tulla omaksutuiksi Viipurissa myös tässä yhteydessä.

Pyhimysten kunnioittamiseen oli tietysti myös poliittisia syitä. Poliittista, taloudellista ja sotilaallista valtaa omaavalla ryhmällä tai ryhmillä saattoi olla suojelijanaan kuningaspyhimys, marttyyrikuoleman kokenut kuningas, jollaisia Viipurissa oli ainakin kaksi, Pyhä Erik ja Pyhä Olavi. Heidän opetettiin olevan vaikutusvaltaisia pyhimyksiä, koska Jumala oli antanut heidän hallita laajoja alueita. Kuningaspyhimykseen turvaava poliittinen ryhmä sai Jumalta nämä samat alueet hallintaansa, minkä lisäksi kuningaspyhimys auttoi taistelussa vihollisia vastaan. Tällä tavoin pystyttiin myös perustelemaan läntisen kirkon kulttuurisia käytäntöjä ja tapoja rajaseudulla.⁵⁴

Pyhän Erikin ja Pyhän Henrikin maininta Karjalan yhteydessä on tulkittavissa siten, että Kannakselle ja läntisempään Karjalaan asettunut ruotsalaisperäinen väestö ja sen eliitit halusivat legitimoida haltuunsa ottamansa maa-alueet turvaamalla Pyhän Erikin, kuningaspyhimyksen ja Pyhän Henrikin, kirkollisia maa-alueita omanneen piispan nimeen. Tästä syystä on ymmärrettävää, että vasta kuninkaaksi valittu Karl Knutsson lahjoitti juuri heille omistetun prebendan. Tähän samaan yhteyteen kuului myös Pyhä Olavi, kuningaspyhimys, jonka mukaan Viipurin linnan päätorni oli nimetty. Hän saattoikin olla linnanväen suojelija.⁵⁵ Myös Pyhä Birgitta oli 1400-luvulla Viipurissa kunnioitettujen pyhimysten joukossa osin ehkä siksi, että hän oli ollut kuningas Maunu Eerikinpo-

jan Karjalaan 1300-luvun puolivälissä tekemän sotaretken ideoija. Pyhä Birgitan kunnioittamisesta on säilynyt muutenkin runsaasti tietoja itäisestä Suomesta.⁵⁶

Pyhimykset olivat tärkeitä kirkon opin mukaisessa kansanhurskaudessa, jossa pyhimysten opetettiin kirkon kannan mukaan rukoilevan kristittyjen puolesta Jumalaa. Siksi yksityisillä ihmisillä ja ihmisryhmillä tuli olla oma tai omat suojeluspyhimyksensä eli suojelijansa, joiden tähdennettiin rukoilevan hänen tai heidän puolestaan Jumalaa. Rukouksessa omalle suojeluspyhimykselleen tuli antaa tiedoksi niitä maallisen ja hengellisen elämän tarpeita, joita tämän toivottiin pyytävän sitten Jumalalta. Rukous tapahtui käytännössä kirkossa, joka saattoi olla omistettu suojelijalle tai hänelle nimetyn sivualttarin ääressä. Kristitty saattoi myös tehdä pyhiinvaellusmatkan suojeluspyhimykselleen omistettuun kirkkoon. Tällainen matka saatettiin tehdä siksi, että pyhiinvaeltaja halusi pyytää esimerkiksi vaikean sairauden paranemista, kiittää kokemastaan varjeluksesta pitkällä matkalla tai katua syntejään.⁵⁷

Neitsyt Maria ja Pyhä Olavi olivat siis Viipurin kaupunginkirkon suojelijoita. Merkille pantavaa on, että ainoastaan Neitsyt Maria tulee esille edellä mainituissa kirkon prebendoista ja sivualttareista kertovissa lähteissä, hänkin vain yhden kerran. Tästä voi päätellä, että kirkon suojelijat olivat itsestään selvyiksiä 1430–1440-luvulla, jolloin kirkko rakennettiin kivistä. Tord Röriksson Bonden ja Karl Knutssonin lahjoituksista ilmenee, että Johannes Kastaja, Evankelista Johannes, Apostolit Pietari, ja Paavalin, Kaikki Enkelit, Pyhä Anna, Pyhä Erasmus, Maria Magdalena ja Katariina Aleksandrialainen olivat heille ja heidän sukulaisilleen ja taustaryhmilleen tärkeitä suojelijoita. Viipurissa toimineilla kauppiailta ja käsityöläisillä oli omat suojeluspyhimyksensä. Niiden joukossa oli ainakin Pyhä Henki, sillä keskiajan lopulla kaupungissa toimi Pyhän Hengen kiltä.⁵⁸ Mahdollisesti Pyhä Olavi oli kaupungissa asuneiden pohjoismaisten kauppiaiden suojelija samaan tapaan kuin hän suojeli Tallinnassa tämän kauppiasryhmän kirkkoa, Olevisten eli Pyhän Olavin kirkkoa.⁵⁹ Kiinnostavaa on, ettei hiippakunnan pääpyhimys Henrik mainittavammin esiintynyt Viipurin ja sen ympäristön seurakuntien keskiaikaisissa lähdeaineistoissa.

Messut

Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaanikirkkoissa oli useita pappeja hoitamassa liturgisia tehtäviä. Linnan kappelissa lienee sen sijaan ollut vain yksi pappi palvelemassa linnanherraa ja muita säätyläisiä; useampia tuskin tarvittiin.⁶⁰ Näin ollen voi olettaa, että ainakin kolmessa ensiksi mainitussa kirkossa papisto toimitti messuja 1400-luvulla siten, että periaatteessa vuoden jokaisena päivänä oli messu, joinakin useampiakin. Messujen aihe vaihteli sekä

pelastushistorian että pyhimysten muistamisen ympärille rakentuneen kirkkovuoden mukaan. Messuja oli useampia, päämessu, aamu- eli ensimessu ennen sitä ja votiivimessu. Viimeksi mainitulla tarkoitettiin jostakin erityisestä syystä, esimerkiksi jonkun yksityisen ihmisen elämäntilanteeseen kuuluvasta syystä toimitettua messua. Myös avioliittoon vihkimisen ja hautauksen yhteydessä oli messuja. Pyhä- ja sunnuntaipäivien päämessu tapahtui pääalttarilta, muut messut taas sivualttareilta, joita Viipurin kaupunkikirkossa oli useita.⁶¹

Messun runko koostui kirkkovuoden mukaan samanlaisina pysyvistä ja vaihtuvista osista. Niistä muodostui kokonaisuus, jossa oli raamatunlukua, rukouksia, musiikillisia osia ja ehtoollinen. Kirkkovuoden kierron mukaan vaihtuvia osia olivat Raamatusta otetut resitoitavat eli puhelaulettavat epistola- ja evankeliumilukukappaleet sekä laulettavat introitus-, graduaali-, sekvenssi-, offertoria- ja kommuunio-osien raamatunkohdat. Messuun kuului viisi rukousta, jotka olivat kollehta, prefaatio, sekreta, canon missae (joka sisälsi useita rukouksia, muun muassa Isä meidän ja ehtoollisen asetussanat) ja postkommuunio. Kollehta-, sekreta-, prefaatio- sekä postkommuunio-rukouksen tekstit vaihtelivat kirkkovuoden mukaan. Suuri kunnia, uskontunnustus, Pyhä ja Jumalan karitsa -hymnit sekä *Ite missa est* -kehotus ja *Benedicamus Domine* -loppusiunaus olivat samanlaisina pysyviä messun osia, vaikka tarkkaan ottaen niidenkin musiikillinen sisältö vaihteli hieman kirkkovuoden eri aikoina.⁶²

Rukoushetket

Useapappisissa Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaani- kirkkoissa vietettiin todennäköisesti rukoushetkiä 1400-luvulla. Linnan kapelissa rukoushetkien vietto on epävarmempaa. Rukoushetkien vieton voi edelleen otaksua tapahtuneen mainituissa kirkossa siten, että kirkkojen pappisto ja mendikanttiveljistöt toimittivat vuoden jokaisena päivänä kaikkiaan kahdeksan eri rukoushetkeä: 1) vesper (auringon laskiessa), 2) kompletorio (levolle mentäessä), 3) matutina (aamun kajossa tai aamutähden aikaan), 4) laudes (auringon noustessa), 5) prima (ensimmäisen yön aikaan), 6) terttia (kolmannen yön aikaan), 7) seksta (kuudennen yön aikaan) ja 8) noona (yhdeksännen yön aikaan). Rukoushetkien sisältö oli sidoksissa kirkkovuoteen. Messu toimitettiin prima- ja terttia -rukoushetkien välillä (kohdat 5–6).⁶³

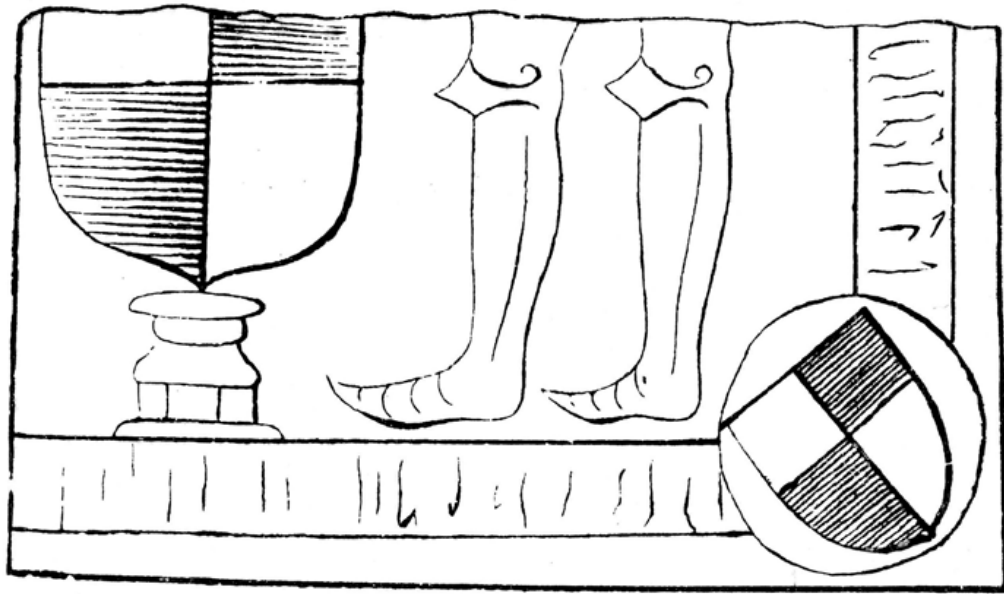
Viipurin kaupunkikirkossa sekä dominikaani- ja fransiskaani- kirkossa lienee yksi papeista ollut viikon kerrallaan yleisen kirkollisen käytännön mukaisesti vastuussa rukoushetkien toimittamisesta. Tällainen (h)ebdomadariukseksi kutsuttu pappi toimitti muiden pappien kanssa edellä mainitut kahdeksan rukoushetkeä ja messun. Kaikki rukoushetket sisälsivät laulettuja psalmeja,

me kertaa kastealtaan vihittyyn veteen kysyttyään ensiksi kummeilta lapsen nimeä ja halua luopua paholaisesta. Kasteeseen sisältyneistä monista symbolisista elementeistä voi mainita esimerkkeinä kastetun pään voitelun öljyllä ja pukemisen valkeisiin vaatteisiin sekä kynttilän antamisen symbolina Pyhän Hengen saamisesta kasteen välityksellä, kasteen tuomasta elämän valosta ja Kristuksen toisen tulemisen odotuksesta.⁶⁹ Lapsia lienee kastettu myös dominikaanien ja fransiskaanien konventtien kirkoissa. Lisäksi kastetoimitukseen kuului synnyttäjien kirkkoonotto eli äidin puhdistautuminen synnytyksen jälkeen, mikä Viipurissakin suoritettiin 40 päivän päästä synnytyksestä kirkon ovella raamatullisten esikuvien mukaisesti.⁷⁰

Avioliittoon vihkimisen toimitus alkoi kirkon ovella suoritettulla kopulatiivisella eli vihkiparin yhdistävällä osalla, kihlauksella, jonka aikana vihkipari lupautui toisilleen vastaamalla vihkikysymyksiin. Tässä yhteydessä luettiin myös rukouksia ja Raamattua. Kirkon ovella tarkoitetaan paikkana kirkkorakennuksen eteläseinässä olleen pääsisäänkäynnin eli pääportaalin edustaa eteisessä eli asehuoneessa. Toimittava pappi lienee seisonut taivasten valtakuntaa symboloineen portaalin edessä kasvot kohden etelää ja siten eteisen ulkoportaalia, josta vihkipari astui sisään. Viipurin keskiaikaisen kaupunginkirkon asehuone on kokonaan tuhoutunut eikä sellaista liene edes ollut kerjäläisjärjestöjen kirkoissa. Lähimmät paikat, joissa tällaisen rakennuksen alkuperäiseen kulttuurihistorialliseen sisätilaan, luonteeseen ja tunnelmaan voi tutustua, ovat myöhemmän Viipurin hiippakunnan alueella Pernajan ja Porvoon kirkot Uudellamaalla ja Hollolan kirkko Hämeessä.⁷¹

Kihlauksen jälkeen vihkipari siirtyi sisälle kirkkoon, jossa pappi siunasi heidät rukouksin ja lukemalla psalmeja. Tämän jälkeen seurasi morsiusmessu, jonka aikana vihkipari oli kirkon kuorissa. Morsiusmessu oli tavanomainen messu, johon oli lisätty aiheeseen eli avioliittoon vihkimiseen sopivia rukouksia ja tekstejä Raamatusta. Pappi toimitti vihkitoimituksen viimeisen osan sulhasen kotona, jossa oli morsiushuoneen siunaustoimitus. Siinä pappi siunasi häävuoteeseen asettautuneen hääparin.⁷² Morsiamet kirkotettiin kirkon ovella viikon päästä häistä. Tapa perustui käsitykseen, jonka mukaan erityisesti nuoren aviovaimon oli puhdistauduttava hääyön jälkeen.⁷³

Viipurissa haudattiin vainajia kaupunginkirkkoon, dominikaani- ja fransiskaanikirkkoihin sekä niiden ympärillä olleisiin kirkkomaihin. Ehkä myös hospitaalarakennusten eli kirkon ylläpitämien sairaalarakennusten ympärille on hautauksia tehty samalla tavalla kuin esimerkiksi Turussa.⁷⁴ Kaupunginkirkkoon haudattiin keskiajalla lähinnä kirkonmiehiä ja kaupungin ylimpien sosiaalisten ryhmien edustajia. Rahvaan edustajat ovat sen sijaan saaneet viimeisen leposijansa kirkon ympärillä olleelta kirkkomaalta. Dominikaani- ja



Keskiaikaisen rälssin ja uuden ajan aateliston edustajat korostivat henkilöään ja asemaansa muiden keinojen ohella hautamonumenteilla. Suomessa on säilynyt osin tai kokonaisuuksina noin 40 keskiaikaista hautamonumenttia. Ainoa varmasti Viipuriin sijoitettava muistomerkki on katkelma Tott-sukuun kuuluneen vainajan muistolle. Se ei enää löydettyäessä ollut alkuperäisessä asemassaan eikä alkuperäinen katkelmakaan hauta-laa'asta ole tallessa, vaan tunnetaan siitä tehtyjen piirustusten perusteella.

fransiskaanikirkkoihin ja niitä ympäröiviin kirkkomaihin haudattiin todennäköisesti lähinnä näiden mendikanttijärjestöjen jäseniä, vaikka arkeologisia tietoja ei tästä ole säilynyt.⁷⁵ Muualta on kuitenkin tietoja myös maallikoiden saaneen hautapaikan konventeista.⁷⁶

Viipurissa 1400-luvulla noudatetun kirkollisen tradition mukaan kuolemaan tai hautaukseen liittyi useita kirkollisia toimituksia, joissa kaikissa oli Raamatusta luettuja, puhelautettuja tai laulettuja osia sekä rukouksia. Kun kristityn elinaika oli päättymässä, omaiset kutsuivat papin hänen kuolinvuoteensa ääreen. Papin oli rangaistuksen uhalla tultava paikalle viipymättä, jossa hän toimitti kuolemaan valmistavia toimituksia (*ordo ad visitandum infirmus*). Niihin kuului raamatunlukua, rukouksia, litania-rukous, rippi ja ehtoollinen. Viime mainitussa käytettiin välineitä, jotka pappi avustajansa kanssa toi mukanaan. Porvoon tuomiokirkon omaisuuteen kuuluu nykyisin hopeinen, 1300-luvulla valmistettu ehtoollisleipärasia, joka alun perin kuului Viipurin kaupunginkirkolle.⁷⁷ On mahdollista, että sen käyttö liittyi sairaskäynteihin.

Kuoleman jälkeen pappi palasi surutaloon, jossa hän toimitti commendatio animae -toimituksen valmistellakseen vainajan hautaamista varten. Tähän toimitukseen kuului rukouksia sekä psalmeja ja antifooneja. Pappi kulki tämän

jälkeen surusaaton kärjessä kirkkoa kohti psalmeja ja antifooneja laulaen. Hän toimitti siellä sielunmessun tai rukoushetken (*officium pro defunctis*), jonka jälkeen suruväki siirtyi joko hautausmaalla tai kirkossa sijainneelle hautapaikalle. Kun vainaja laskettiin haudata, pappi luki rukouksia ja lauloi psalmeja antifooneineen. Hän siunasi tässä yhteydessä myös vainajan ja haudan pirskahtamalla vihkivettä sekä heittämällä kolme kertaa multaa (*ordo sepulturae*). Viikon tai kuukauden kuluttua kuolinpäivästä sekä sen vuosipäivänä seurasi sitten sielunmessu ja vigilia (*commemoratio defunctorum*) vainajan muistelemiseksi.⁷⁸

MILLOIN JA MITEN EVANKELINEN ELI REFORMATORINEN JUMALANPALVELUSELÄMÄ OMAKSUTTIIN VIIPURISSA?

Saksasta ja Baltiasta 1500-luvun toisella neljänneksellä kaupunkiin tulleet reformaation aatteet lienevät näkyneet jollakin tavoin myös jumalanpalveluselämässä, erityisesti linnan kappelissa. Linnan päällikkö, Jyllannin tyvässä sijaitsevien Hoijan ja Bruchhausenin kreivi Johan kutsui 1528 Tartosta linnan kappalaiseksi Johannes Blockin. Simo Heinisen mukaan Hoijan kreivi otti linnan kappelissa käyttöön luterilaisen eli protestanttisen uskontulkinnan mukaisen jumalanpalvelusjärjestyksen.⁷⁹ Minkälainen tämä jumalanpalvelusjärjestys olisi voinut olla, ei lähteiden puuttuessa tiedetä. Otaksuttavasti Johannes Block toi Viipuriin vaikutteita Tartossa 1520-luvun jälkipuoliskolla käytetystä jumalanpalvelusjärjestyksestä tai jopa koko järjestyksen.⁸⁰

Viipurin keskiaikaisista neljästä kirkosta dominikaani- ja fransiskaanikirkot ovat ongelmallisia ajatellen reformaation mukaisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöön ottoa. Ruotsin katolista luostarilaitosta alettiin lakkauttaa 1530-luvulla, ja sen myötä Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikonventit lopettivat toimintansa. Viimeiset kerjäläisveljet hylkäsivät ne lopullisesti 1541.⁸¹ Näin konventin kirkoissa ei liene käytetty reformaation mukaista jumalanpalvelusjärjestystä, sellaista ei nimittäin ollut olemassa suomenkielellä 1530-luvun alkupuolella, jolloin konventit vielä – riutuen – toimivat.⁸² Näin ollen Viipurin dominikaani- ja fransiskaanikirkoissa lienee jatkettu mendikanttijärjestöjen omaa liturgista käytäntöä messujen ja rukoushetkien osalta siihen saakka, kunnes konventit lakkasivat toiminnasta.

On siis syytä otaksua, että Viipurin kaupunginkirkko poikkesi näistä kolmesta muusta kirkosta protestanttisen eli evankelisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöönoton suhteen. Kirkossa 1530-luvulta 1550-luvun puoliväliin toimineista papeista ja heidän opillisesta ajattelustaan on kuitenkin niukalti tai ei lainkaan tietoja. Säilyneen lähdeaineiston kirkossa toimi pappina ainakin vuonna 1536 Petrus Soroi, joka sittemmin oli Viipurin lääninrovastina ainakin 1552–1555.

Tutkijoiden mukaan hän oli aikajärjestyksessä toinen protestanttinen pappi kaupungissa seuraten linnan kappalaista Johannes Blockia. Vuosina 1543–1548 seurakunnan kirkkoherrana toimi Theobaldus Sigfridi. Lisäksi kaupungissa papina on toiminut Enevaldus Sigfridi ainakin 1546.⁸³ Papistoa koskevista tiedoista ei siis voi päätellä mitään siitä, miten ja milloin katolinen jumalanpalvelusjärjestys 1530-luvulta alkaen muutettiin Viipurin kaupunkikirkossa evankeliseksi.

Suomenkielinen, ruotsalaisperäinen reformatorinen jumalanpalvelusjärjestys korvasi Turun hiippakunnassa siihen saakka käytetyn dominikaanisen liturgisen käytännön vähitellen 1530-luvun lopulta alkaen. Evankelisen opin omaksuneet papit muuttivat ensin 1530-luvun lopulla joitakin katolisen messun opintulkinnan kannalta keskeisiä osia protestanttisiksi ja kansankielisiksi.⁸⁴ Seuraavalla vuosikymmenellä papisto korvasi katolisen messujärjestyksen ja kirkollisia toimituksia sisältäneet kirkolliset liturgiset kirjat kokonaan vastaavilla evankelisilla ohjekirjoilla. Tämä tapahtui hankkimalla ruotsinkielinen, vuonna 1541 painettu messukirja ja käyttämällä sitä joko ruotsinkielisenä tai suomenkielelle kääntäen. Käännös tehtiin ensin kirjoittamalla eräät kirjan kohdat rivien väliin tai laatimalla koko kirjasta suomennos. Tällaisia käsin kirjoitettuja käännöksiä tunnetaan 1540-luvulta ainakin kaksi. Mikael Agricola suomensi sitten messujärjestyksen ja painatti sen 1549.⁸⁵

Viipurin kaupunginkirkon papisto menetteli todennäköisesti samalla tavalla, vaikkei todisteita katolisen messun opillisesti tärkeimpien osien muuttamisesta evankeliseksi ja kansankieliseksi olekaan. Lisäksi käsite *kansankielinen* on Viipurissa ongelmallinen, sillä kaupungissa asui ainakin ruotsia, saksaa ja suomea äidinkielenään puhuvia. Ei tiedetä, ostettiinkö kaupunginkirkkoon ruotsinkielinen 1541 messukirja, ja jos, käytettiinkö sitä suomeksi käännettynä 1540-luvulla. Näin voi kuitenkin olettaa tapahtuneen, sillä Viipurin kaltaisessa valtakunnalle taloudellisesti ja ulkopoliittisesti merkittävässä kaupungissa piti noudattaa sitä liturgista yhdenmukaisuutta, jota kuningas Kustaa Vaasa piti tärkeänä kaikkialla Ruotsin alueella. Samasta syystä voi otaksua, että vuoden 1549 messukirja hankittiin Viipuriin pian sen painamisen jälkeen, vaikka tästäkään ei ole todisteita. Avoimeksi jää myös kysymys siitä, miten saksankielisen väestön jumalanpalveluselämään liittyneet kielelliset tarpeet tyydytettiin.

Rukoushetkien viettämisessä ei lähdetietojen perusteella tapahtunut olennaisia muutoksia 1500-luvun puoliväliin mennessä. Suurin teologinen muutos oli pyhimysten muistopäivien ja erilaisen pyhimysaineiston karsiminen ja muuttaminen evankeliseen muotoon. Vaikka asiasta ei ole todisteita, näin voi otaksua tapahtuneen myös Viipurin kaupunkikirkossa ja linnan kappelissa, jossa lienee käytetty rukoushetkien toimittamiseen 1400-luvun käsin kirjoitettua materiaalia, tosin reformatorisen opin mukaisesti muutettuna. Kuvan

tästä muutoksesta saa tarkastelemalla eri puolilta Suomea peräisin olevia 1500-luvulle ajoitettavia liturgisia käsikirjoituksia, joissa on evankelisen opin mukaan korjattuja antifooneja. Nämä korjaukset, lisäykset ja poistot on tehty latinaksi, ruotsiksi ja suomeksi. Ruotsissa julkaistiin 1530-luvulla joitakin sellaisia painettuja liturgisia kirjoja, joissa oli evankelisen opin mukaista aineistoa rukoushetkiin, esimerkiksi 1536 painetut, niissä käytettäviä musiikillisia osia ja Raamatun psalmeja sisältäneet teokset *Svenska sånger eller visor* ja *Psaltaren* eli Psalmien kirja. Evankelisen opin mukaista liturgista aineistoa sisältyi myös 1544 ilmestyneeseen Mikael Agricolan rukouskirjaan sekä hänen 1551–1552 laatimiinsa Raamatun kirjojen käännöksiin, joiden joukossa oli myös Psalmtari.⁸⁶

Kirkollisia toimituksia sisältäneiden käsikirjojen 1540-luvulla laadittuja suomenmennoksia tunnetaan ainakin kaksi, joiden käytöstä Viipurissa ei ole kuitenkaan todisteita. Mikael Agricolan 1549 julkaisema käsikirja oli sitten seuraava vaihe tässä prosessissa, jossa papille saatiin kirkollisten toimitusten suorittamisesta suomenkieliset, reformatorisen opin mukaiset ohjeet.⁸⁷ Viipurin kaupungin merkityksen vuoksi voi olettaa, että Agricolan Käsikirja on hankittu Viipuriin 1540–1550-lukujen vaihteessa, vaikka tätä ei voikaan todistaa lähdeaineistolla.

Reformatorinen jumalanpalvelusjärjestys olisi siis otettu Viipurissa käyttöön ainoastaan linnan kappelissa ja kaupunkikirkossa. Linnassa on saattanut olla käytössä Tarton kautta kulkeutunut riikalainen käytäntö, kaupunkikirkossa taas Turun hiippakunnassa käyttöön otettu jumalanpalvelustapa. Tällöin Viipurissa olisi menetelty samalla tavoin kuin saksalais-baltialaisella alueella, esimerkiksi Tallinnassa, jossa reformaation käytännön toteutus tapahtui eriaikaisesti ja eri tavoin eri kirkollisissa rakennuksissa.⁸⁸ Mikäli näin oli, Viipuri poikkeaisi tässä huomattavasti koko muusta Turun hiippakunnasta, jossa reformatorisen jumalanpalvelusjärjestyksen käyttöönotto tapahtui samalla tavalla ja ruotsalaisen vastaavan tradition mukaisesti. Viipuri olisi siten muodostanut aivan omanlaisensa kulttuurisen kokonaisuuden.

UUSI HIIPPAKUNTAKESKUS 1554–1618

Viipurin hiippakunnan vaiheet ja seurakuntien määrä

Kustaa Vaasa jakoi Turun hiippakunnan kahteen osaan 1554 ja nimitti Mikael Agricolan Turun ja Paulus Juustenin Viipurin piispaksi (Viipurin piispana 1554–1563, Turun piispana 1563–1575). Hiippakuntien rajaksi määrättiin linja Espoon ja Helsingin rajalta pohjoiseen Hämeenlinnan itäpuolitse ja sieltä edelleen Savon ja Pohjanmaan välistä rajaa seuraten valtakunnan itärajalle.⁸⁹

Näin uuden hiippakunnan alueeseen tulivat kuulumaan 1550-luvun puolivälin (1538–1569) aluehallinnolliset kokonaisuudet Itä-Uusimaa eli Porvoon lääni ja Kymenkartanon läänin voutikunta, Hattulan, Hauhon, Itä-Hämeen eli Hollolan kihlakunnat, Karjala ja Savo. Mikael Agricola luetteli 1541–1542 niihin kuuluneet seura-, kappeli ja anneksikunnat (toiseen seurakuntaan joksikin aikaa liitetty seura- ja kappelikunta). Luettelon mukaan Porvoon lääniin Kymenkartanon läänin voutikuntaan kuuluivat seuraavat seura-, kappeli ja anneksikunnat: Helsinki, Pernaja, Porvoo, Pyhtää, Sipoo, Vehkalahti ja Virolahti. Hattulan, Hauhon ja Hollolan kihlakuntaan taas lukeutuivat Hattula, Hauho, Hollola, Hämeenkoski, Iitti, Janakkala, Jämsä, Koskipää (Hartola), Kuhmoinen, Lamm, Padasjoki, Sysmä, Tuulos ja Vanaja. Savossa ja Karjalassa kihlakunnassa olivat puolestaan Juva, Jääski, Kivennapa, Kuopio, Lappee, Savilahti (Mikkeli), Säkijärvi, Sääminki, Uusikirkko, Viipuri ja Äyräpää (Muolaa). Viipurin piispan alaisuuteen kuului myös Vihdin seurakunta, joka lukeutui Agricolan mainitussa luettelossa Länsi-Uuteenmaahan, Raaseporin kihlakuntaan. Juhana III (1537–1592) siirsi Pohjois-Hämeeseen 1560 perustetun Rautalammin seurakunnan Viipurin hiippakuntaan.⁹⁰

Aikaisempi kirkkohistoriallinen tutkimus tulkitsi Viipurin hiippakunnan perustamisen syyksi sen, että Kustaa Vaasa halusi heikentää Turun piispan – sekä instituution että silloisen piispanistuimen haltijan, Mikael Agricolan – poliittista, taloudellista ja kirkollista vaikutusvaltaa. Tämä näkemys saa tukea lähteistä.⁹¹ Muitakin syitä on silti saattanut olla, kuten Viipurin edellä mainittu merkittävä poliittinen, taloudellinen, sotilaallinen ja uskonnollinen asema neljine kirkollisine rakennuksineen ja niiden liturgisine käyttöineen puhumattakaan ympäröivien alueiden maantieteellisestä laajuudesta. Viipurin linna Kustaa Vaasalle uskollisine päällystöineen takasi hänelle keinon valvoa uutta piispaa ja saada hänet toimimaan kuninkaan tahdon mukaan valtakunnan itärajan varmistamisessa samalla tavalla kuin Maunu Eerikinpoika oli kaksi sataa vuotta aikaisemmin Birgitan neuvosta yrittänyt menetellä.⁹²

Näin Viipurin strateginen asema vaikutti todennäköisesti päätökseen perustaa hiippakunta voimistuvan Moskovan vallan uhatessa. Ensimmäiset rajakahakat olivat tapahtuneet uuden hiippakunnan perustamisen aikoihin (1553–1554) Äyräpäässä. Niistä kehittyi sitten 1554–1557 käyty sota Ruotsin ja Venäjän välillä. Kustaa Vaasa ei kuitenkaan valinnut Viipurin ensimmäistä piispaa siihen rauhanneuvottelukuntaan, jonka hän lähetti Novgorodin kautta Moskovaan solmimaan rauhaa. Kuningas kutsui jostakin syystä tehtävään Turun piispa Mikael Agricolan eikä Paulus Juustenia, vaikka tuli tämän kanssa lähteiden mukaan hyvin toimeen.⁹³

Juusten hoiti piispanvirkaansa lähes yhdeksän vuotta, vuoteen 1563, jolloin

kuningas, Eerik XIV (1533–1577, hallitsijana 1560–1568) nimitti hänet Turun piispaksi. Juusten teki ainakin 1555–1558 piispatarkastusmatkoja Rantasalmelle ja Lappeenrantaan sekä valvoi Viipurissa, Porvoossa ja Helsingissä olleiden koulujen toimintaa. Hän järjesti synodaali- eli pappeinkokouksen piispantarkastuksen yhteyteen 1558 Lappeenrantaan. Juusten huolehti myös Viipurin tuomiokirkosta rakennuttamalla sinne 1560 penkit sekä kunnostamalla kello-
tapulin ja hankkimalla pari vuotta myöhemmin kaksi soittokelloa. Lisäksi hän luovutti fransiskaanikonventista takavarikoidut messuvaatteet ja ehtoollisvälineet 1552 rakennettuun Kuopionniemen seurakuntakirkkoon.⁹⁴ Mielenkiintoista olisi tietää, huolehtiko Juusten, ja jos, niin miten Agricolan haudan hoidosta tuomiokirkon kunnostamisen yhteydessä. Ottaen huomioon Agricolan ja Juusten henkilökohtaiset välit, hautauksen pikaisuuden – Agricolan kuoltua perjantaina hänet haudattiin jo seuraavana maanantaina, siis muutaman päivän kuluttua – ja sen, ettei hän aikakaudelleen ollut sellainen suurmies, joksi 1800-luku hänet nosti, lienee hauta jäänyt vaille erityistä huolenpitoa.⁹⁵

Juustenin siirryttyä Turkuun kuningas Juhana III nimitti Viipurin piispaksi Turun tuomiorovasti Canutus Johanniksen (n. 1505–1564, piispana 1563–1564), joka ehti toimia tehtävässä vain vuoden ennen kuolemaansa. Juusten hoiti tämän jälkeen myös Viipurin piispan tehtäviä, kunnes avoin piispaistuin täytettiin 1568. Juusten siirsi myös Viipurin hiippakunnan länsirajaa ”viemällä mukanaan” Turun hiippakuntaan Uudeltamaalta Vihdin ja Hämeestä Hattulan, Hauhon, Hollolan, Janakkalan, Lammin ja Vanajan seurakunnat ja niistä saadut verotulot. Canutus Johannis vastusti ymmärrettävästi tätä toimenpidettä, jonka Juhana III vahvisti tämän kuoleman jälkeen.⁹⁶

Viipurin piispanistuin oli sittemmin muutaman vuoden tyhjänä, kunnes Juhana III nimitti piispaksi Eerik Härkäpään 1568. Hän toimi tässä tehtävässä kuolemaansa saakka 1578 suorittaen piispan tavanomaisia virkavelvollisuuksia, joista ei ole säilynyt lähdetietoja. Eerik Härkäpää pyysi Viipurin linnanpäällikön avustuksella kuninkaalta lupaa jakaa seurakuntia niin, että hiippakuntaan syntyisi seitsemän uutta seurakuntaa 1571–1578. Kuningas myöntyi pyyntöön, jonka seurauksena perustettiin Uudellamaalla Lapinjärven, Savossa Pieksämäen ja Rantasalmen sekä Karjalassa Taipalsaaren, Ruokolahden, Säkkijärven ja Koiviston seurakunnat.⁹⁷

Eerik Härkäpään kuoltua Juhana III ei poliittisista syistä täyttänyt vapautunutta piispanistuinta. Kuningas määräsi tehtävää hoitamaan 1579 Turun tuomiorovasti Henricus Canutin (tuomiorovastina 1568–1595). Hän sai tehtäväkseen hoitaa myös Turun hiippakuntaa, kun Juusten kuoli 1575. Vuonna 1579 Henricus Canuti nimitettiin superintendentiksi.

Kun Ericus Eriki (Sorolainen, n. 1546–1625) valittiin 1583 Turun piispaksi,

hän sai tehtäväkseen kaitsea myös Viipurin hiippakuntaa virkanimikkeellä administraattori eli hallintovirkamies. Hän kuitenkin käytti itsestään parissa papistolleen lähettämässä kiertokirjeessä nimitystä ”Jumalan sallimuksesta Turun ja Viipurin piispa”. Tässä ominaisuudessa hän suoritti pappisvihkimyksiä, nimitti pappeja virkoihinsa, teki tarkastusmatkoja sekä vieraili muutenkin Viipurin hiippakunnassa. Hänen aloitteestaan seurakuntien jakaminen jatkui niin, että hiippakuntaan syntyi 1584–1616 kuusi uutta seurakuntaa: Mäntyharju Hämeen, Savon ja Karjalan rajalle (1595), Puumala Savoon (1615) sekä Käkisalmi, Sakkola ja Hiitola (1611–1616) Karjalaan, alueelle, jonne 1617 syntyi Käkisalmen lääni. Niiden lisäksi Viipurin linnanhera perusti Sorolaisen aikana kaupunkiin Siikaniemen seurakunnan (1584).⁹⁸

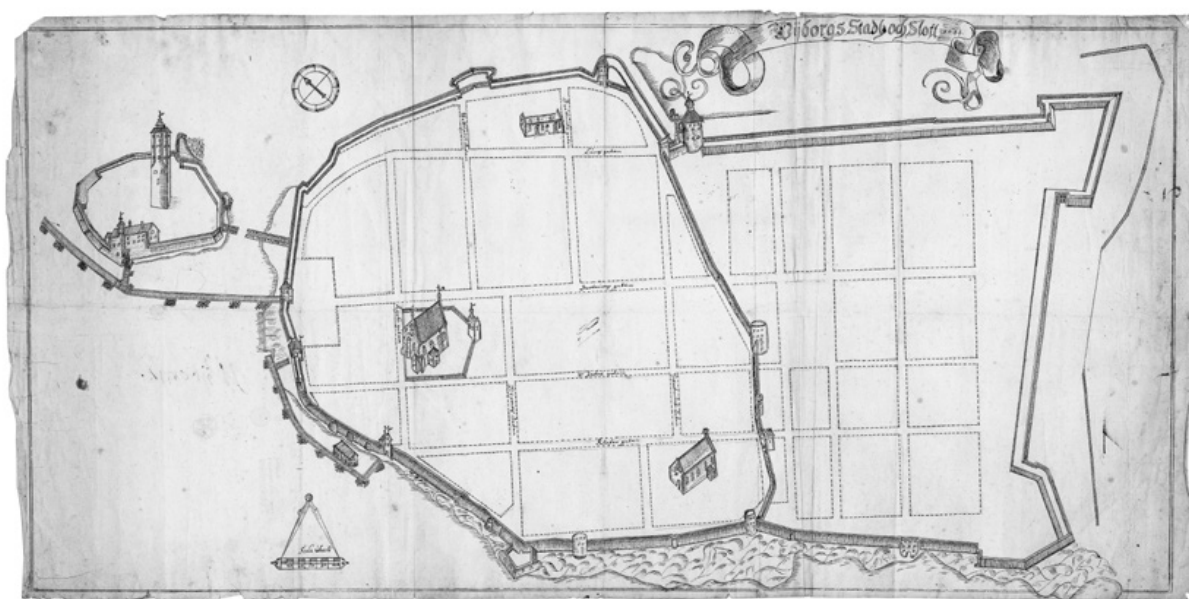
Viipurissa ei toiminut Paulus Juustenin, Canutus Johanniksen ja Eerik Härkäpään aikana tuomiokapitulia, sillä Juhana III elvytti tuomiokapitulilaitoksen vasta 1560–1570-luvuilla. Tämä ei kuitenkaan koskenut Viipuria ennen kuin vasta 1590-luvun ensimmäisellä puoliskolla, jolloin todisteet kertovat tuomiokapitulin toiminnasta Viipurissa. Sitä ennen piispan apuna toimivat tuomiorovasti ja koulumestari.⁹⁹

Viipurin kirkolliset rakennukset 1554–1618

Uudessa hiippakuntakaupungissa oli vuonna 1554 käytössä kaksi kirkollista rakennusta, nimittäin kaupunginkirkko ja linnan kappeli. Ensiksi mainitun asema oli kuitenkin muuttunut, sillä se oli nyt piispankirkko eli tuomiokirkko. Roomalaiskatolisen kanonisen oikeuden mukaan piispankirkko oli hiippakunnan kirkoista ensimmäinen. Piispa määräsi siellä harjoitettavasta liturgisesta toiminnasta, joka siten oli ohjeellinen ja normatiivinen muissa hiippakunnan kirkoissa harjoitettavalle jumalanpalveluselämän käytännölle.¹⁰⁰ Vaikka kanoninen oikeus ei enää ollutkaan käytössä Ruotsissa 1500-luvun puolivälissä, ruotsalaiset reformaattorit eivät olleet laatineet omaa kirkkolainsäädäntöä. Siksi monet kanonisen oikeuden luomat käytännöt olivat edelleen voimassa.¹⁰¹

Linnan kappeli jatkoi olemassaoloaan 1554 jälkeen. Vuonna 1567 linnanteleissä mainitaan entisen porvarituvan muuttaminen linnan kirkoksi.¹⁰² Sen enempää uuden kuin vanhan kirkkotilan sijaintia ei kuitenkaan tiedetä. Vuonna 1571 mainitaan ensimmäisen kerran myös Linnansaarella ollut kirkkomaa. Linnanpäällikön asema oli muuttunut reformaation myötä entistä tärkeämmäksi, sillä hän valvoi kuninkaan puolesta myös piispaa. Voi silti olettaa, ettei linnanpäällikkö puuttunut liturgisiin kysymyksiin, vaan valvonnan painopiste oli piispan lojaalisuuden tarkkailemisessa.

Linnan länsipuoliselle niemelle ja sen mantereenpuoleiseen osaan alkoi



Suunnitelma Viipurin uudeksi asemakaavaksi 1640-luvun alusta. Kartan alue käsittää tiiviisti keskiaikaisen kaupunginmuurin sisäpuolisen kaupungin, jossa näkyvät muun muassa kolme kirkkoa sekä esimerkiksi Pyöreä torni. Uuden ajan alun asemakaavoituksen ihanteena oli ajatus säännöllisestä ruutukaavasta, jolla pyrittiin korvaamaan keskiaikainen kaupunkirakenne. Viipurissa uudistuksen toteutus näkyy edelleen esimerkiksi säännönmukaisena tori- tai aukiokokonaisuutena linnan johtavan sillan kohdalla rannassa.

1550–1570-luvuilla muodostua entistä enemmän asutusta, jota Linnansaaren kirkko palveli. Linnanpäällikkö muodosti Siikaniemestä 1584 oman seurakunnan, joka samalla yhdistettiin linnan seurakuntaan. Siikaniemen seurakunta saattoi hyvinkin saada tässä vaiheessa ensimmäisen kirkkonsa, mutta kirkollinen toiminta linnan ns. porvarituvassa jatkui silti aina vuoteen 1668 asti.¹⁰³ Näin linnan statukseltaan ylempi väki on voinut vuosisataiseen tapansa käyttää omaa, eräällä tavalla yksityistä kirkkoaan rahvaan saadessa omaa tarvettaan varten kirkon Siikaniemelle. Tämä asia on kuitenkin epäselvä kirjallisten lähteiden ollessa varsin niukkoja.

Kaupunki sai 1560-luvulla kolmannen kirkollisen rakennuksen, sillä Paulus Juusten palautti dominikaanikirkon jumalanpalveluselämän harjoittamisen paikaksi. Viipurin kauppakaupungin asemasta ja monikielisyydestä sekä sosiaalisista ja etnisistä eroista kertoo se, että kirkko otettiin suomenkielisen seurakunnan käyttöön. Viipurissa meneteltiin tässä samoin kuin esimerkiksi Tallinnassa ja Tukholmassa, jossa oli eri kielellisten ryhmien omia kirkkoja. Viipuri oli tässäkin ainutlaatuinen Suomessa.¹⁰⁴

Kun Viipurin kolmea mainittua kirkollista rakennusta ajattelee kielisuhteiden kannalta, voi otaksua, että tuomiokirkossa käytettiin ruotsia ja saksaa, entisessä dominikaanikirkossa eli suomenkielisen seurakunnan kirkossa ja

Siikaniemen kirkossa suomea. Linnan kappelissa lieene käytetty sekä ruotsia että suomea. Kielisuhteet selittävät sen, miksi tuomiokirkko oli 1600-luvulla aatelisten ja porvariston kirkko ja dominikaanikirkko puolestaan ”rahvaan” eli alempien sosiaaliryhmien kirkko. Tällöin ruotsia ja saksaa puhunut vauras väki olisi pitänyt valtansa turvin ja siihen vedoten itsellään tuomiokirkon käytön yksinoikeuden, kun taas suomenkieliset köyhänä väkenä olisivat joutuneet väistymään vanhaan dominikaanikirkkoon.

Tilanne on voinut olla samankaltainen jo keskiajan loppupuolella, sillä kaupunginkirkkoon liittyneet lähteet kertovat nimenomaan aateliston, kauppiaiden ja käsityöläisten toiminnasta. Muiden yhteiskuntaryhmien toiminnasta taas ei ole säilynyt dokumentteja. Dominikaanien ja fransiskaani toiminta kerjäläisveljinä ja konventtien kirkkojen avoimuus muillekin on saattanut houkutella niihin yhteiskunnan varattomampia kerroksia, joille veljet olisivat sitten saarnanneet suomeksi, antaneet kirkollista alkeisopetusta sekä huolehtineet rippien toimittamisesta.¹⁰⁵ Kokonaan toinen asia on, ovatko ne olleet samalla tavalla silloin heidän ”kotikirkkojaan”, koska ne olivat ensisijaisesti näiden mendikanttijärjestöjen pyhättöjä. Lisäksi sekä rikkaat että köyhät viipurilaiset kuuluivat Viipurin seurakuntaan, jolla oli oikeus kerätä jäseniltään veroja ja vaatia heiltä veroluonteisia töitä, kuten kirkon ja kirkkomaan kunnossapitoa ja korjausta. Siten nimenomaan kaupunginkirkko oli kaikkien kaupunkilaisten ja myös ympäröivän maaseudun keskus.

Jatkuvasti aktiivisessa käytössä olleen kivisen kaupunginkirkon kohtaloista 1500-luvun jälkipuoliskolla ja 1600-luvun alkuvuosina tiedetään mitättömän vähän. Ruotsin valtakunnan reformaatiopolitiikasta tehtävien päätelmien perusteella on alttareiden määrää ehkä vähennetty tai ainakaan niitä ei käytetty alkuperäiseen katoliseen tarkoitukseensa sielunmessuihin ja vigilioihin. Voi kuitenkin kysyä, purettiinko tuolloin varsinaiset alttarit ja niiden ympärillä olleet kuorikokonaisuudet vai jätettiin ne vielä paikoilleen. Myös pyhiä astioita on epäilemättä takavarikoitu, mutta toisaalta siellä oli niitä vielä vuonna 1601 peräti viidestä prebendasta.¹⁰⁶ Seinien ja holvien kalkkimaalauksiin ei mitään todennäköisimmin ole puututtu esimerkiksi peittämällä niitä kalkkisivellyllä.¹⁰⁷

Liturgiset ohjekirjat

Koska Viipurin tuomiokirkko oli piispankirkko, piispan määräämä liturginen käytäntö määritti vastaavan menettelyn kahdessa muussa viipurilaisessa kirkossa ja koko hiippakunnan kirkollisissa rakennuksissa. Edellä kuvailluista tuomiokirkon (kaupunginkirkon) sekä suomenkielisten kirkon kielisuhteista ilmenee, että ruotsinkieliset liturgiset kirjat olivat käytössä ensiksi mainitussa

ja suomenkieliset jälkimmäisessä. Tällä ei ollut asiasisällön kannalta merkitystä, koska suomenkieliset liturgiset kirjat oli suomennettu ruotsinkielisistä. Niin ruotsin- kuin suomenkielisten liturgisten kirjojen tuli näet olla 1500-luvun puolivälissä liturgisen yhdenmukaistamisen vuoksi sisällöltään identtiset. Kustaa Vaasan pyrkimys oli myös varmistaa hänen tahtonsa mukainen kirkollinen käytäntö kaikilla hallitsemillaan alueilla.¹⁰⁸ Näin ollen Viipurissa käytettiin todennäköisesti 1540–1550-luvuilla ruotsinkielisiä, 1541 painettuja messu- ja käsikirjoja sekä Mikael Agricolan 1549 julkaisemia suomenkielisiä vastaavia kirjoja. Ne lienee ”jaettu” 1560-luvulla entisen dominikaanikirkon jumalanpalveluskäyttöön palauttamisen jälkeen niin, että tuomiokirkossa käytettiin pääsääntöisesti ruotsinkielisiä ja dominikaanikirkossa puolestaan kirkossa suomenkielisiä liturgisia kirjoja.

Piispankirkon normatiivisen liturgisen aseman vuoksi voi edelleen otaksua, että sinne olisi hankittu vaikeista taloudellisista oloista riippumatta ainakin toinen niistä uusintapainoksista, jotka laadittiin 1548 ja 1557 ruotsinkielisistä messu- ja käsikirjoista vuodelta 1541.¹⁰⁹ Piispan oli näet valvottava liturgisen yhdenmukaistamisen ja ruotsalaisen yhtenäisen kirkollisen käytännön toteutumista hiippakunnassaan, joka oli sotilaspoliittisesti tärkeä koko valtakunnalle.¹¹⁰ Tähän häntä lienee kannustanut myös Viipurin linnanpäällikön asema kuninkaan edustajana kaupungissa.

Viipurin tuomiokirkossa käytettiin 1570-luvun lopulla ja 1580-luvulla 1576 ilmestynyttä Juhana III:n Liturgiaa eli teoksen kansien värin mukaan nimettyä Punaista kirjaa. Tätä katolisen ja evankelisen messujärjestyksen välimuodoksi luonnehdittua kirjaa oli näet Juhana III:n määräyksestä noudatettava koko valtakunnassa. Toinen samansuuntainen määräys annettiin 1578, jolloin ”Suomen” papistoa vaadittiin käyttämään Punaisen kirjan ohella myös 1571 ilmestynyttä ruotsinkielistä kirkkojärjestystä ja latinankielistä Nova Ordinantia-kirkkojärjestystä vuodelta 1576. Molemmat kirkkojärjestykset sisälsivät myös liturgisia määräyksiä. Tämä ilmensi Juhana III:n halua valvoa isänsä tavoin yhtenäistä kirkollista käytäntöä ja myös oman valtansa toteutumista kaikkialla kuningaskuntansa alueella.¹¹¹

Punaista kirjaa sekä Kirkkojärjestys 1571:tä ja Nova Ordinantia’a on näin käytetty kaikissa Viipurin kirkoissa. Tästä todistane se, että Viipurin tuomiorovasti eli tuomiokirkon kirkkoherra, koulumestari, hospitaalinsaarnaaja ja neljä kappalaista allekirjoittivat muiden suomenkielisten pappien kanssa Turussa 1593 asiakirjan, jossa he lupasivat olla käyttämättä Punaista kirjaa ja irtisanoutuivat sen teologisesta sisällöstä.¹¹² He olivat siis olleet sitoutuneita Punaisen kirjan määräämän liturgiseen käytäntöön, jonka he joutuivat nyt hylkäämään poliittisten voimasuhteiden muutosten takia.

Tuomiokirkossa ja muissa kaupungin kirkkoissa voi kuitenkin olettaa käytetyn myös Paulus Juustenin messukirjaa vuodelta 1575. Juustenin messukirjaa käytettiin erityisesti 1580-luvulla niin, että papit tekivät siihen käsin lisäyksiä Punaisen kirjan mukaisesti.¹¹³

Kaarle-herttuan, sittemmin kuningas Kaarle IX:n (kuninkaana 1604–1611) valtapolitiikka ja sitä tukenut kirkkopolitiikka olivat mainitun Upsalan kokouksen (1593) takana. Hän laaditutti kokouksen päätösten ja Kirkkojärjestys 1571:n pohjalta uuden liturgisen käytännön noudatettavaksi kaikkialla valtakuntansa alueella julkaisemalla 1614 käsikirjan ruotsiksi. Tämä sekä messun että kirkolliset toimitukset sisältänyt kirja käännettiin samana vuonna suomeksi. Molemmat lienevät olleet käytössä kaikissa kolmessa Viipurin kirkossa. Koska kyse oli kuninkaan valta- ja uskontopolitiikasta sekä siihen liittyneestä opillisesta ja käytännöllisestä uskonnollisesta elämästä, sitä oli noudatettava Viipurissakin ”esivallan uhalla”.¹¹⁴

Viipurin kirkkoissa lienee ollut myös ruotsinkielisiä Raamattuja, katekismuksia sekä virsi- ja rukouskirjoja.¹¹⁵ Samoin voi otaksua Agricolan *Rukouskirjan* 1544, *Uuden testamentin* 1548, *Piina-kirjan* 1549, hänen suomentamiensa Vanhan testamentin kirjojen 1551–1552 kuuluneen kirkon omaisuuteen. Suomenkieliset katekismukset sekä virsi- ja rukouskirjat 1593–1605 samoin kuin *Piae Cantiones*-laulukokoelma 1582 ovat mahdollisesti olleet käytössä myös Viipurin tuomio-kirkossa.¹¹⁶ Reformaatioaikakauden uusien ohjekirjojen oli tarkoitus muokata kirkollisen käytänteitä.

Messu ja jumalanpalvelus

Ajanjaksolla 1554–1618 jumalanpalveluselämässä tapahtui sekä sisällöllisiä että rakenteellisia muutoksia kaikissa Viipurin kolmessa kirkossa, jotka käytetystä kielestä riippumatta ja pieniä yksityiskohtia lukuun ottamatta olivat samankaltaisia, sillä sekä kirkollinen että kuninkaallinen esivalta vaati liturgista yhtenäisyyttä koko valtakunnan alueella. Kuten aiemmin on todettu, Viipurin sotilaspoliittinen asema painotti tätä yhdenmukaistamista.¹¹⁷

Viipurin papisto toimitti messun 1550-luvun jälkipuoliskolta 1570-luvun alkupuolelle edellä mainittujen ruotsalaisten ja suomalaisten 1540–1570-lukujen jumalanpalvelusjärjestysten mukaan. Kaarle-herttua pakotti vuonna 1593 papiston luopumaan Nova Ordinantiasta ja Punaisesta kirjasta. Juustenin messu sai olla käytössä, kunhan siitä poistettiin Punaisen kirjan mukaiset teologiset korostukset. Tämä johtui siitä, että Juustenin messu kuului itse asiassa myös ruotsalaiseen 1541 messutraditioon. Vuoden 1614 uusi messujärjestys puolestaan sisältyi samana vuonna julkaistuun käsikirjaan, jossa ei enää käytetty

ehtoollisen sisältäneestä jumalanpalveluksesta termiä messu, vaan koko toimitus oli nyt nimeltään *jumalanpalvelus*. Tästä huolimatta tarkoituksena oli antaa ohjeet nimenomaan ehtoollisen sisältäneeseen jumalanpalvelukseen.¹¹⁸

Ruotsalainen 1541 messutraditio sisälsi ainoastaan ohjeet messujärjestyksen runkoa eli messun kiinteitä osia varten. Siinä ei ollut samanlaisia ohjeita messun vaihtuvia osia varten kuin *Missale Aboensessa*. Alussa olivat vapaaehtoinen rippi (kehotus synnintunnustukseen, synnintunnustus ja -päästö), kehotus ehtoolliselle osallistujille sekä papin latinankielinen rippi (synnintunnustus ja -päästö). Tämän jälkeen seurasivat kaikki messun muut osat, joita oli yhteensä 23. Ne sisälsivät lukukappeleita Vanhasta ja Uudesta testamentista, rukouksia, kiitos- ja ylistyslauluja, uskontunnustuksen ja siunauksen. Papille annettiin myös ohjeita, mistä hän saattoi saada materiaalia messun vaihtuvia osia varten.¹¹⁹

Ruotsalainen 1541 messutraditio, johon siis Agricolan ja Juustenin messut kuuluivat, oli kauttaaltaan kansankielinen, mutta runko vastasi *Missale Aboense*'n järjestystä. Siihen verrattuna saarnan aseman korostui, mutta ei ollut kokonaan uusi Viipurissakin käytössä olleessa messukäytännössä, johon kansankielinen saarna oli aikaisemminkin kuulunut. Toinen merkittävä muutos liittyi ehtoolliskäytäntöön, tosin siinäkin lähinnä eräisiin sanavalintoihin ja -muotoihin, jotka heijastivat reformatorisen ehtoollisteologian painotuksia.¹²⁰

Punaisen kirjan käyttö muutti messukäytäntöä Viipurissakin jonkin verran



Reformaation edetessä moni osa kirkkojen sisustuksesta säilyi katolisessa muodossa. Niinpä alttarikaapit pidettiin alttareilla, mutta vähitellen 1600-luvulla niitä alettiin korvata uuden maun ja uuden teologian vaatimilla alttarilaitteilla – tietysti talouden niin salliessa. Todennäköisesti Viipurin tuomiokirkkoon hankittiin viimeistään vuoden 1628 tuhoisan palon jälkeen uusi sisustus, jonka joukossa on ollut monumentaalinen renessanssin ja kehittyvän barokin tyylin mukainen alttarilaitte. Kokonaisuus on kadonnut, mutta käsityksen alttarilaitteen mahtavuudesta saa vuodelta 1671 olevasta Pyhtään kirkon alttarilaitteesta.

konservatiiviseen suuntaan, mikä tässä tapauksessa merkitsi joidenkin katolisperäisten painotusten paluuta messujärjestykseen. Tästä huolimatta Punainen kirja oli reformatorinen, ei katolinen messujärjestys. Liturgiariidan ratkaisu Upsalassa 1593 ja uusi käsikirja loivat uuden ruotsalaisen jumalanpalveluksen, jossa luonnollisesti oli edelleen mukana runsaasti varhempia käytäntöjä. Kyseessä oli joistakin painotuseroista huolimatta itse asiassa sama liturginen käytäntö. Saarnan asema jumalanpalveluksessa korostui entisestään. Tähän liittyi edellisellä vuosisadalla syntyneen saarnatuoliliturgian eli saarnan yhteydessä olleen liturgisten osien muotoutuminen korostamaan saarnan asemaa jumalanpalveluksen keskuksena.

Viipurin kirkoissa on ollut saarnatuoleja keskiajalta alkaen, mutta vanhemmista ei ole sen enempää kirjallisia kuin aineellisia jälkiä. Näin siis myös reformaation aika aina luterilaisen ortodoksian ajan alkuun on pimennossa, ja ensimmäinen varma tieto saarnatuolista on 1600-luvun puolivälistä. Tämäkin laite on hävinnyt.¹²¹ Saarnan aseman korostuessa ehtoollisen merkitys jumalanpalveluksessa väheni, sillä ruotsalainen käytäntö salli jumalanpalveluksen viettämisen ilman ehtoollista.¹²² Messu ja jumalanpalvelus alkoivat siis vähitellen 1500-luvun jälkipuoliskolla muuttua.

Pyhimysten kunnioittamisessa tapahtunut muutos

Kirkollinen kalenteri säilyi Viipurin kirkoissakin periaatteessa entisellään siinä mielessä, että siellä pelastushistorian mukaisen kirkkovuoden ohella viestettiin myös pyhimysten muistopäiviä. Viimeksi mainittua oli kuitenkin karsittu niin, että jäljelle jäivät vain raamatullisten ja sellaisten pyhimysten päivät, jotka olivat kansanperinteessä merkittäviä juhlapäiviä. Niitä oli Agricolan messun mukaan yhteensä 37, Kirkkojärjestyksen 1571 ja Nova Ordinantia'n mukaan 23 ja Juusten messun mukaan 22 kappaletta. Kirkollinen esivalta korosti tällaisten pyhimysten esikuvallisuutta ja sitä, että heidän avullaan voitiin opettaa kristinuskon perusasioiden soveltamista arkielämään. Tämä vaikutti myös messujen määrän vähenemiseen, sillä vuoden jokaisena päivänä ei ollut tarpeen enää viettää messuja. Votiivimessut jäivät myös pois, mutta ensimmäinen messu lie nee säilynyt tuomiokirkossa yleisvaltakunnallisen käytännön mukaan pyhä- ja sunnuntaipäivisin ennen pääalttarilta toimitettavaa päämessua. Ensimmäinen messu on voinut tapahtua Viipurin tuomiokirkossa jollakin sen sivualttareista, sillä Kirkkojärjestys 1571 salli sellaisten olemassaolon kaupunkien kirkoissa.¹²³ Näin reformaatio muutti ja mukautti pyhimysten kunnioittamiseen liittynyttä käytäntöä, muttei lakkauttanut sitä kokonaan.

Rukoushetket

Koska rukoushetkien vietto jatkui 1500-luvun jälkimmäisellä puoliskolla Suomessa, voi näin otaksua tapahtuneen myös Viipurissa, ainakin tuomiokirkossa mutta mahdollisesti myös dominiikanikirkossa. Syyn tähän otaksumaan antaa Paulus Juustenin synodaalistatuuttien 1573 eli piispan pappeinkokouksessa antamien määräysten lausuma, jonka mukaan piispa piti rukoushetkiä hyödyllisinä ”opetuksen, kiittämisen ja rukoilemisen” kannalta. Siksi rukoushetkiin tuli piispan mukaan kuulua raamatunlukua sekä kiitos- ja pyyntörukouksia. Piispa kuitenkin tähdensi, että kaikkien pienien rukoushetkien (*prima*, *tertia*, *sexta* ja *noona*) vietto ei ollut välttämätöntä. Tämä ilmentää sitä, että rukoushetket olivat saaneet reformatorisen leiman. Siksi ne saivat jäädä jumalanpalveluselämän osiksi.¹²⁴

Kirkolliset toimitukset

Kirkollisia toimituksia suoritettiin vuosina 1554–1618 Viipurin kirkoissa kielestä riippumatta ruotsalaisen 1541 käsikirjatraddition mukaan, johon Agricolan käsikirja 1549 myös kuului. Kirkkojärjestys 1571 ja Nova Ordinatio -kirkkojärjestys 1576 täsmensivät määräyksillään joitakin yksityiskohtia eri toimituksissa. Ruotsin- ja suomenkielinen kirkkokäsikirja 1614 antoivat sitten uudet, aikaisemmasta jonkin verran poikkeavat ohjeet näiden toimitusten suoritamisesta.

Kastetoimituksen rakenne pysyi samana kuin ennen reformaatiota, mutta toimituksen liittyneiden rukousten ja toivotusten sanamuotoja muokattiin evankelisen opin mukaisiksi. Kastetoimituksesta oli myös poistettu sellaisia elementtejä, jotka eivät vastanneet tämän opin mukaista uskontulkintaa. Toisaalta kaavaan oli lisätty esimerkiksi joitakin Lutherilta otettuja kohtia. Toimitukseen liittyneitä vertauskuvallisia elementtejä poistettiin edelleen käsikirjassa 1614. Kasteen paikka siirrettiin tuolloin myös kirkon kuoriin.¹²⁵



Kasteeseen liittyviä esineitä ja sisustuksen osia on Viipurin hiippakunnan alueelta säilynyt vain muutama, mutta ei yhtään Viipurista. Todennäköisesti ainakin kaupunginkirkossa (vuodesta 1554 lähtien tuomiokirkossa) on ollut keskiajalla kalkkikivestä veistetty kasteallas eli funtti, mutta se on hävinnyt aikojen saatossa. Viipurilaisen kastealtaan kanssa samankaltaisia lienevät Pernajan ja Hollolan funtit. Useimmissa Viipurin hiippakunnan kirkoissa lienee ollut puinen kastevadin tai maljan jalusta, vastaavanlainen kuin kuvan laite Hauhon kirkosta. Tämänkaltaisia esineitä tehtiin jo 1200-luvulta lähtien aina 1600-luvulle asti.

Avioliittoon vihkimistoimitus suoritettiin edelleen kirkon ovella eli käytännössä siis asehuoneessa, sisällä kirkossa ja morsiustalossa. Toimituksen rukousten ja muiden osien sanamuotoja muokattiin paikoitellen vastaamaan evankelista uskontulkintaa, mutta muutokset eivät olleet suuria. Käsikirjassa 1614 toimituksen suorituspaikka muutettiin tapahtuvaksi kokonaan sisällä kirkossa, joten asehuoneen eli eteisen liturginen asema heikkeni kirkkorakennuksessa. Morsiushuoneessa tapahtunut siunaus säilyi edelleen vain hieman muuttuneena.¹²⁶

Kuolemaan ja hautaukseen liittyneitä toimituksia sen sijaan karsittiin 1541 ruotsalaisessa käytännössä siten, että niihin kuului ainoastaan sairaan luona käyminen ja haudaus kirkossa tai kirkkomaalla. Tästä huolimatta vainajan kotona suoritettu hartaushetki ennen hänen kuljettamistaan kirkolle jäi käytännöksi. Kaikkien näiden toimitusten sisältöä muutettiin kuitenkin jonkun verran evankelisen uskontulkinnan mukaisiksi. Kuoleman muistopäivinä vietetyt messut ja vigiliat sen sijaan poistettiin kokonaan.¹²⁷

Arkeologisia tietoja hautauksista on hyvin vähän, sillä valtaosa tutkimuksista on tehty aikana, jolloin tutkijapiireissä oltiin enimmäksti kiinnostuneita rakenteista. Viime vuosina on kuitenkin tullut esille kiinnostavia seikkoja Mikael Agricola -seuran aloitteesta käynnistyneiden tutkimusten myötä. Aleksandr Saksan ja Panu Savolaisen tutkimuksissa on havaittu kaupunginkirkon (tuomiokirkon) lattian alle haudattujen suuri määrä. Niinpä esimerkiksi vuosina 1599–1601 tällaisia hautauksia oli 60, kun taas kirkkomaalle haudattiin 127 vainajaa.¹²⁸

SUURVALTA-AJAN AJAN HIIPPAKUNTAKESKUS 1618–1711

Hiippakunnan piispat ja ”uudet” seurakunnat ja kirkkorakennukset

Hiippakunnallinen toiminta alkoi uudestaan 1618, jolloin piispanistuimelle nousi Olaus Elimaeus (n. 1570–1629, piispana 1618–1629).¹²⁹ Viipurin hiippakunnan alueen laajuus vaihteli ajanjaksolla 1618–1711. Kuningas Kustaa II Adolf (kuninkaana 1611–1632) liitti siihen 1617 valloittamansa Käkisalmen läänin ja Inkerin. Kuningatar Kristiinan hallinto muodosti niistä 1641 oman kirkollisen hallintoalueen. Turun ja Viipurin piispat kilpailivat 1620-luvun lopussa Viipurin hiippakunnan läntisistä alueista, jotka muodostuivat Hämeenlinnan ja Porvoon läänien seurakunnista. Seurakuntia oli kaikkiaan 16: Hauho, Hollola, Iitti, Jämsä, Lammi, Laukaa, Padasjoki, Rautalampi ja Sysmä Hämeen linnaläänissä sekä Helsinki, Kirkkonummi, Lapinjärvi, Mäntsälä, Pernaja, Porvoo ja

Sipoo Porvoon läänissä. Valtiovalta palautti nämä verotulojen kannalta oleelliset seurakunnat takaisin Viipurin piispan hallintaan 1647. Tässä yhteydessä hän sai hallittavakseen myös Kuhmoisen, Orimattilan, Saarijärven ja Viitasaaren seurakunnat, jotka olivat syntyneet seurakuntajakojen seurauksena 1630–1640-luvuilla.¹³⁰

Viipurin piispat tekivät 1625–1653 kaikkiaan 27 seurakuntajakoa. Savon alueelle syntyivät tällä tavoin Iisalmen, Joroisten, Joutsenon, Kangasnimen, Kerimäen, Kymin, Laukaan, Leppävirran Luumäen, Ristiinan, Savitaipaleen, Sulkavan ja Valkealan seurakunnat. Käkisalmen läänissä saivat taas alkunsa Ilomantsin, Impilahden, Jaakkiman, Kiteen, Kurkijoen, Liperin, Pielisjärven, Pyhäjärven, Pälkjärven, Raudun, Räisälän, Salmen, Tohmajärven ja Uukunien seurakunnat.¹³¹ Kirkollisen organisaation ja aluejaon tehostamisella oli merkitystä sekä Viipurin hiippakunnan toiminnalle että ulkopoliittisestikin, sillä se vahvisti läntisen kulttuurin – niin uskonnollisen kuin maallisen – kiinteytymistä eleenä ja toimintana Moskovan johtaman venäläisen ja ortodoksisen maailman suuntaan. Tavoitteen voi arvioida olleen sama kuin jo 1300-luvulla, joskin eri painotuksin.

Hiippakunnan johto pyrki johdonmukaisesti pitämään yllä ja kehittämään seurakuntien toimintaa. Keinot olivat samat kuin Turussa ja myös vaikeudet olivat samat, sillä etäisten alueiden ohjeistus ja varsinkin niiden valvonta saattoi olla vaikeaa. Viipurin kulttuurinen vaikutus oli kuitenkin suuri piispojen kiertäessä seurakuntia tarkastusmatkoillaan ja delegoidessa samoja töitä pienempien alueiden rovasteille. Tämä näkyy esimerkiksi kirkollisten rangaistusten käytännöissä, kuten jalkapuun rakentamisvelvoitteena kuhunkin seurakuntaan.¹³² Kirkkojen sisustusta saatettiin sen sijaan kiittää.¹³³ Kirkkomaan ja varsinkin sen aita, portit ja kellotapuli olivat jatkuvan silmälläpidon aiheita eikä ihmekään, sillä ne olivat varsin näkyviä piirteitä piispan tai rovastin tullessa kirkolle tarkastusta varten.¹³⁴ Tarkkaa silmälläpitoa vaativat myös hautaukset niin kirkon lattian alle kuin kirkkomaaalle.¹³⁵ Uukuniemellä kävi 1694 ilmi, että jotkut hautasivat kirkkomaan sijaan vainajansa salaa vanhoihin venäläisiin hautauspaikkoihin, mitä pidettiin epäkristillisenä ja rangaistavana.¹³⁶ Samoin huolehdittiin soittokellojen hankkimisesta ja kunnossapidosta, sillä massiivisina ja toisinaan Tukholmasta saakka hankittuina pronssiesineinä ne olivat pitäjien arvokkainta omaisuutta. Jopa ihmisten ulkonäköön kiinnitettiin huomiota: eräiden kiteeläisten talonpoikien tuli leikata Herran ehtoollisella pahennusta herättäneet pitkät ja likaiset partansa.¹³⁷

Viipurin tuomiokirkko oli hiippakunnan kirkkorakennusten esikuva. Se oli säilynyt edellisen vuosisadan tapahtumista verraten hyvin, joskin seurakuntien talous, ja niin muodoin myös Viipurin, oli käytännössä romahtanut. Tämän



Henrik Fleming (1584–1650) kuului aikanaan Ruotsin valtakunnan merkittävimpiin aatelisherroihin 1600-luvulla. Fleming teki myös monenlaisia kallisarvoisia lahjoituksia kirkkoille, sillä hän lahjoitti saarnatuolin ainakin kuuteen Suomessa olevaan temppeliin. Viipurin tuomiokirkko sai omansa 1640-luvulla. Se on hävinnyt aikojen kuluessa, mutta kuvan laite vuodelta 1622 Naantalin keskiaikaisesta birgittalaisluostarin kirkosta kertoo, kuinka loistokkaista laitteista oli kysymys.

koko Ruotsin valtakunnasta kolehti. Uudistushankkeen lienee käynnistänyt piispa Olaus Elimaeus ja laajennuksen suunnitteli ja johti ehkä saksalainen rakennusmestari Peter Holtgref.¹³⁹ Holtgref saattoi viimeistellä töitä vielä 1638, jolloin hänet mainitaan oleskelleen kaupungissa.¹⁴⁰ Suurin varsinaiseen kirkkorakennukseen kohdistunut muutos oli sen laajentaminen pohjoiseen vajaalla kymmenellä metrillä. Tämän kirkon mittaisen käytävämäisen tilan käytöstä

on täytynyt aiheuttaa rakennusten ja niiden sisätilojen vähittäistä kulumista ja vaurioitumista samoin kuin joidenkin sisustuselementtien, kuten sivualttarien ja sakramenttisäiliöiden poistamista. Uuden vuosisadan alku oli sekä ylentävä että traaginen: yhtäältä hiippakunnan toiminta järjestyi kunnolla viimeinkin vuonna 1618, jolloin uuden piispan nimityksen kautta hiippakunnan ja sen tuomiokirkon toiminta vakiintui. Toisaalta kirkko vaurioitui vuonna 1628 pahasti tulipalossa, jolloin tuhoutui vesikaton lisäksi sisätilat ja jopa hautarakenteita.¹³⁸ Todennäköisesti suuri määrä, ehkä valtaosa tai jopa kaikki katolisen kulttitilan puisista osista (kuten alttari- ja pyhimyskaapit, krusifiksit, kuoriaita mahdollisine lehtereineen, kuori- ja muut penkit, saarnatuoli ja muut saarnaan liittyneet sisustuksenosat) paloivat tuhkakksi.

Kirkon pysyvä hierarkkinen kohottaminen muiden kirkkojen yläpuolelle ja palotuho lienevät tarjonneet hiippakunnan johdolle mahdollisuuden aloittaa ikään kuin puhtaalta pöydältä rakennuksen entisen loiston palauttamisen ja ylittämisen uuden muodostuvan luterilaisen ortodoksian kuvaihanteiden hengessä. Pian palon jälkeen (1629) kirkolle kerättiin

ei ole kunnollisia tietoja, mutta mitä ainakin sen itäisimpiä osia käytettiin muihin kuin kirkollisiin toimituksiin. Siellä ovat voineet esimerkiksi olla tilat sakaristolle, koululle ja tuomiokapitulin istuntokamarille. Sen sijaan länsiosa on voinut kaariaukkojen välityksellä olla yhteydessä kirkkosaliin.¹⁴¹

Kirkon sisustussuunnitelmista ja toteumasta on vain niukalti tietoja. Kirkkoon tehtiin ainakin urut, mikä oli ajankohtana poikkeuksellista Suomen alueella: tiettävästi sellaiset oli vain Turun tuomiokirkossa. Hankinnan perusteella sisustussuunnitelma on ollut kunnianhimoinen. Sisustaminen on voinut jatkua vielä 1640-luvulla, jolloin Viipurin käskynhaltijanakin toiminut vara-amiraali Henrik Klasson Fleming (1584–1650) lienee lahjoittanut kirkolle saarnatuolin, mikä vuonna 1694 mainitaan kirkon loistavaksi komistukseksi. Vuoden 1647 tiedon mukaan kuorissa oli kuninkaan ja kuningattaren kunniaistuimet, kun taas seuraavan vuosikymmenen lähteissä mainitaan piispan ja linnanisännän istuimet. Pilareissa ja seinissä on ollut ripustettuna aateliston hautauskulttuuriin kuuluneita vaakunoita ja lattiassa hautalaakoja.¹⁴²

Vaikka tiedot ovat niukkoja, voi edellä sanotun perusteella päätellä Viipurin tuomiokirkon sisätilan olleen kokonaisuutena korkealuokkainen ja monimuotoinen. Yksikään hiippakunnan muista kirkoista ei voinut päästä edes lähellekään sitä, vaan oli mentävä Tallinnaan tai Turkuun nähdäkseen vaikuttavampaa. Oman hiippakunnan seurakunnille kirkon on täytynyt olla esikuva, jonka visuaalisia piirteitä todennäköisesti pyrittiin mahdollisuuksien mukaan tavoittelemaan.

Vuoden 1650 tienoilta aina Viipurin valtauksen asti tuomiokirkko säilyikin kuvatussa asussaan, mutta kesäkuun 1710 piirityksessä se sai tykistötuleluseita osumia ja vaurioitui pahoin. Viipurin valloituksen jälkeen rakennuksen aika Viipurin hiippakunnan tuomiokirkkona käytännössä päättyi, ja se siirrettiin tsaarin käskystä ortodoksisen kirkon omistukseen.¹⁴³

Muiden Viipurin kaupungin kirkkojen osa oli sen sijaan vaatimattomampi. Fransiskaani jätettyä konventtinsa noin vuonna 1541 ei sen kivikirkkoa näytää enää käytetyn. Esimerkiksi vuonna 1636 sen sanotaan olevan hylätty ja ilman vesikattoa. Jotain toimintaa siellä on toisinaan ollut, varmuudella viimeisen kerran vuonna 1706. Viimein vuonna 1741 kirkko hävitettiin lopullisesti.¹⁴⁴ Fransiskaani kirkolla ei näin ollut kulttuurista merkitystä reformaation jälkeisessä Viipurissa juuri lainkaan. Dominikaani kirkko oli hylkäämisensä jälkeen ilman kirkollista käyttöä pitkähkön ajan. Vuonna 1594 sattuneen tuhoisan palon jälkeen rakennus korjattiin ja sitä käyttivät suomenkieliset kaupunkilaiset varakkaiden ruotsalaisten ja saksalaisten pitäessä omanaan tuomiokirkkoa. Kautta koko 1600-luvun kirkko oli vaatimattomassa kunnossa seurakuntalaisten vähävaraisuuden takia.¹⁴⁵

Varsinaisen kaupungin pohjoispuolella oleva Siikaniemeksi kutsuttu esikaupunkialue sai 1500-luvun jälkipuoliskolla kirkkoherran ja siitä muodostettiin seurakunta, joka sai 1580-luvulla oman kirkon. Kirkosta ei kuitenkaan tiedetä juuri muuta kuin että se oli keskiaikaista rakennustapaa noudatellen pohjakaavaltaan suorakaiteenmuotoinen.¹⁴⁶ Alueen väestön kasvaessa rakennus korvattiin uudella heinäkuussa 1664 käyttöön vihityllä Pyhän Kolminaisuuden kirkolla. Lars Petterssonin mukaan rakennuksen pohjakaava edusti todennäköisesti Ruotsissa tuolloinp kaikkein moderneinta kirkkoarkkitehtuuria eli ristirakennuksen muotoista keskeiskirkkoa. Luultavasti muotoratkaisuun vaikutti sekä linnan haltija – linna oli osa Siikaniemen seurakuntaa – että rakennuksen sijainti hiippakunnan ja läänin pääkaupungissa. Kirkon asemaa korostaa se, että sinne hankittiin myös urut. Kuten edellä todettiin, ensimmäisen kerran Viipurin hiippakunnan alueella urkuja oli soitettu tuomiokirkossa vuoden 1636 vaiheilla. Rakennus tuhoutui Viipurin piirityksen yhteydessä 1710, eikä siitä ja sen sisustuksesta tiettävästi ole jäänyt jäljelle ja talteen mitään.¹⁴⁷

Liturgiset ohjekirjat

Vuoden 1614 käsikirja sisälsi siis ohjeet sekä jumalanpalveluksen että kirkollisten toimitusten suorittamista varten. Se paalutti uskonopillisesti sen poliittisen ja kirkollisen tilanteen, joka oli syntynyt Upsalan kokouksen pohjalta 1593. Poliittinen valta oli Kaarle IX:n käsissä, ja hän käytti uskontoa ja uskonopillista tulkintaa hyväkseen valtansa vakiinnuttamiseen. Vuoden 1614 käsikirja oli siihen liittyvine ohjeineen uskonopillisen tulkinnan käytännön sovellus, jonka painoarvoa lisäsi sen virallinen, kuninkaallinen, asema, jonka vuoksi sitä piti noudattaa kaikkialla valtakunnassa. Näin varmistettiin, että jumalanpalveluselämä toteutettiin samalla tavalla kaikkialla Ruotsin valtakunnan alueella, myös Viipurin hiippakunnassa. Tämä näkyi myös siitä, että ruotsinkielisen käsikirjan suomenkos oli lähes sanatarkka alkuperäisestä. Poikkeukset alkupe-
räisestä muutamissa yksityiskohdissa johtuivat lähinnä Turun hiippakunnan perinteisistä liturgisista tavoista.¹⁴⁸

Piispa Olaus Elimaeus julkaisi ruotsinkielisen käsikirjan 1614 tarkkan suomenkosn vuonna 1629 poistaen tällöin käännöksestään kaikki edellä mainitut pienet sisällölliset ja kokonaisuuden kannalta mitättömät erot. Näin Viipurin piispa halusi jatkaa jo edellisellä vuosisadalla hiippakunnassaan noudatettua käytäntöä, jonka mukaan toimittiin tarkasti maallisen keskushallinnon määräysten mukaan. Silti Elimaeus otti huomioon hiippakuntansa vakiintuneet, perinteiset jumalanpalveluskäytännöt, joihin lisäsi yhden sellaisen lisävaihtoehdon, jota ei ollut lainkaan ruotsin- ja suomenkielisessä vuoden 1614 käsikirjassa.¹⁴⁹

Ruotsinkielisestä käsikirjasta otettiin uusintapainoksia 1637, 1671 ja 1682. Suomenkielisestä käsikirjasta julkaistiin puolestaan uusintapainos 1669, johon oli lisätty yksi sellainen esirukousvaihtoehto, jota ei ollut ruotsinkielisissä 1614 ja 1637 eikä suomenkielisissä 1614 ja 1629 käsikirjoissa.¹⁵⁰ Tämä lisäys osoittaa, että Suomessa, myös Viipurin hiippakunnassa noudatettu liturginen käytäntö ei ollut identtinen Ruotsissa harjoitetun tradition kanssa.

Kuningas Kaarle XI:n (kuninkaana 1660–1697) aikana vuonna 1693 julkaistu käsikirja taas otti huomioon vuoden 1686 kirkkolain jumalanpalveluselämään tekemät täsmennykset. Tämä niin kutsuttu karoliininen kirkkolaki manifestoi myös kirkollisesti kuninkaan yksinvallan ja sinetöi koko 1600-luvun ajan käynnissä olleen prosessin, jonka tuloksena kuninkaan asema kirkon ylimpänä johtajana oli kiistaton. Kirkkolain ja kirkkokäsikirjan yhteys kuninkaallisina säädöksinä aikaansaivat sen, että vuonna 1694 julkaistu suomenkielinen käsikirja oli tarkka käännös ruotsinkielisestä esikuvastaan edelliseltä vuodelta. Niissä oli vain yksi pieni Suomen oloista johtunut poikkeama.¹⁵¹

Viipurin tuomiokirkossa, entisessä dominikaanikirkossa ja Siikaniemen kirkossa voi siis otaksua käytetyn mainittuja käsikirjoja sen mukaan, mitä kieltä kussakin kirkossa käytettiin. Ruotsinkielisten, tuomiokirkossa kokoontuneiden säätyläisten ja taloudellisesti vauraan väestönosan uskonnollisten tarpeiden papillinen hoito tapahtui otaksuttavasti ruotsinkielisestä käsikirjasta 1614 uusintapainoksineen ja vuoden 1693 käsikirjasta. Vastaavasti kahdessa muussa Viipurin kirkossa voi otaksua käytetyn suomenkielisiä vuosien 1614, 1629, 1667 ja 1694 käsikirjoja, mutta nämä liturgiset ohjekirjat lienevät kuuluneet myös Tuomiokirkon käyttökirjoihin, erityisesti Olaus Elimaeuksen käsikirja vuodelta 1629. Saksankielisen väestön käyttämistä liturgisista ohjekirjoista ei ole tietoja, mutta heidän voi otaksua käyttäneen saksalaiselta protestanttiselta kieli- ja kulttuurialueelta hankittuja painatuksia.

Jumalanpalvelukset

Säilynyt lähdeaineisto osoittaa, että papisto noudatti Viipurissa ja koko hiippakunnan alueella käsikirjojen ohjeita täsmällisesti. Liturginen yhdenmukaistaminen toteutui siis juuri siten kuin sekä valtiollinen että kirkollinen esivalta tahtoi ja määräsi. Saarnatuoliliturgiassa kirkollinen esivalta salli papistolle pieniä poikkeuksia, sillä käsikirjojen ohjeet antoivat tähän itse asiassa mahdollisuuden. Kirkollinen esivalta kiinnitti huomiota vuoden 1686 kirkkolain kieltämiin seremonioihin, kuten esimerkiksi polvistumiseen antaessaan ohjeita vuosien 1693/1694 käsikirjan käytöstä. Viipurin ja sen hiippakunnan papisto poikkesi käsikirjasta 1600-luvun lopulla toimittaessaan ehtoollisetonta



Viipurin vanha tuomiokirkko tuhoutui pahoin talvisodassa Neuvostoliiton pommitus aiheuttamassa tulipalossa 18. helmikuuta 1940. Muinaistieteellisen toimikunnan arkkitehti Erkki Kartano oli yksi niistä tutkijoista ja antikvaareista, jotka dokumentoivat suomalaisten vallattua Viipurin takaisin kaupungin tuhoutunutta ja säilynyttä rakennuskantaa syksyllä 1941. Kartano otti tämän kuvan kellotornin huipusta kohti luodetta. Kirkonrauniosta pystyy edelleen hyvin hahmottamaan rakennuksen pääpiirteet.

jumalanpalvelusta pyrkiessään saamaan sen liturgisesti käsikirjan määräyksiä monipuolisemmaksi.¹⁵² Näin muutokset jumalanpalveluskäytännöissä jatkuivat 1600-luvulla. Erona aikaisempaan oli kuitenkin se, että nyt valtiovalta ryhtyi määräämään myös toimitusten sisällöistä.

Pyhimysten muistopäivät ja rukoushetket

Viipurin kirkoissa noudatettu kirkollinen kalenteri koostui pääsääntöisesti juhla- ja pyhäpäivistä, jotka saattoivat osua myös viikon arkipäiville. Tämän lisäksi kirkkovuodessa oli raamatullisten ja kansanperinteessä merkittävien pyhimysten muistopäiviä, joita oli jonkin verran vähemmän kuin 1500-luvulla. Näitä yhteensä 16 muistopäivää vietettiin edelleenkin arkena, mikäli ne vuodenkierrossa osuivat tällaisille päiville.¹⁵³

Messun vietto lienee tapahtunut Viipurin tuomiokirkossa ruotsiksi ja saksaksi sekä suomenkielisten ja Siikaniemen kirkoissa puolestaan suomeksi juhla- ja sunnuntaipäivinä 1600-luvulla vakiintuneen tavan mukaan klo 8–10

aikoihin. Edelleen voidaan olettaa, että kaikissa kirkkoissa oli vielä pyhä- ja sunnuntaipäivinä vielä messua edeltänyt *ottesång*- ja sitä myöhemmin seurannut *aftonsång*-jumalanpalvelus eli aamu- ja iltasaarnat. Oletus perustuu siihen, että Turun piispa Isaacus Rothoviuksen (1572–1652, piispana 1627–1652) aikana syntyi tapa toimittaa nämä saarnat ”suurissa Suomen kaupungeissa” sekä ruotsiksi että suomeksi. Viipurin kirkkoissa lienee ollut myös keskiviikko- ja perjantai-iltaisin viikkojumalanpalvelus eli -saarna sekä rukous maanantaina, tiistaina, torstaina ja lauantaina samoin kuin pyhäpäivien aattoina. Käytäntö pitää aamu-, ilta- ja viikkosaarnoja vakiintui 1600-luvun aikana niin, että Kirkkolaki 1686 määräsi ne pakollisiksi. Tästä huolimatta viikkosaarnoilla ei ollut kovin suurta merkitystä. Näiden jumalanpalvelusten pääpaino oli saarnassa ja katekismuksen huoneentaulun opetuksessa tarkoituksenaan myös vakiinnuttaa yhteiskunnallista rauhaa kolmisäätyopin hengen mukaisesti. Aamusaarna korvasi perinteisen laudes-rukoushetken ja ensimmäisen messun, ilta- ja viikkosaarnat sekä rukoukset taas vesper-rukoushetket. Näin edellisiltä vuosisadoilta periytynyt rukoushetkikäytäntö jatkui edelleen 1600-luvun aikana, mutta sisällöltään muuttuneessa muodossa. Toinen oleellinen muutos oli, että messu kehittyi 1600-luvun aikana pääsääntöisesti ehtoollisettomaksi jumalanpalvelukseksi, sillä tapa käydä ehtoollisella ainoastaan kerran vuodessa vakiintui tuolloin.¹⁵⁴ Pyhimysten muistopäivien ja rukoushetkien kirkolliset käytänteet muuttuivat, mutta toimitukset eivät poistuneet kokonaan.

Kirkolliset toimitukset

Kirkolliset toimitukset ja niiden suorittamistavat Viipurin kirkossa eivät muuttuneet suuremmin 1693/1694 ruotsin- ja suomenkielisten käsikirjojen perusteella verrattuna vuosisadan alun tilanteeseen. Toimitusten tuolloin vakiintunut muoto edesauttoi liturgista yhdenmukaistumista ja sen avulla valtiollista yhtenäisyyttä Viipurin hiippakunnassa. Tästä on erityisenä osoituksena valtiovallan määräysten mukaan tehdyt pienet muutokset hautaus tapoihin, jotka kirkollinen esivalta toteutti 1686 kirkkolain ja 1693/1694 käsikirjan määräysten ja ohjeiden välityksellä. Toisena osoituksena on, että kaikki kirkolliset toimitukset tapahtuivat entistä enemmän jumalanpalveluksen yhteydessä. Viipurin kirkkojen papisto lienee suorittanut hautaus toimituksen Rothoviuksen luoman käytännön mukaan iltasaarnan yhteydessä sunnuntai-ilta päivällä. Saarnan korostunut asema näkyi siinä, että arkku sijoitettiin saarnatuolin viereen silloin, kun hautaus tapahtui jumalanpalveluksen yhteydessä. Samoin lapsensynnyttäjän ja aviovaimon kirkotuksen tuli tapahtua saarnatuolin vieressä, ei enää kirkon ovella.¹⁵⁵ Valtiovallan määräykset vaikuttivat näin myös kirkollisiin toimituksiin.

LOPPUSANAT

Viipurin alueen kirkollisen kulttuurin voi sanoa palautuvan melko kauas 1290-lukua edeltävään aikaan. Ilmaisuu kirkollinen kulttuuri on ymmärrettävä alueellisesti väljästi tarkoittamaan esimerkiksi hautaamista, jossa arkeologisen aineiston perusteella voi nähdä kristillisiä piirteitä esimerkiksi Laatokan länsi- ja pohjoisrannikoilla. On vaikea sanoa, toimitettiin koto hautaamisia täällä itäisen vai läntisen riitin mukaisesti, mutta myöhemmiltä vuosisadoilta toki tiedetään Laatokan rantaseutujen asukkaiden olleen nykyilmaisua käyttäksenne ortodokseja. Sen sijaan Kannaksen länsiosien ja Suomenlahden rannikon asutus aina Virolahdelle asti lännessä alkoi 1200-luvulla muodostua läntisten muuttajien mukana, ja heidän uskonpuuntansa oli katolinen. Lie-neekin niin, että osittain tähän muotoutuvaan ja maata viljelykseen raivaavaan väestöön, niin suomen- kuin ruotsinkieliseen, saattoi tukeutua se poliittis-sotilaallinen toimenpiteiden sarja, jonka tuloksena syntyi Viipurin linna ja sen asutustihentyminen.

Alueen ensimmäiseksi seurakunnaksi on melko varmasti perustettu Viipuri ympäristöineen, ja sen keskuskirkon paikaksi päätettiin se, jossa edelleenkin on kivisen kirkon raunio vieressä seisovine kellotorneineen. Vuoden 1293 tienoon tai ainakin laajemmin 1290-luku voinee määritellä perustamisen ajankohdaksi. Seuraavan vuosisadan puoliväliin mennessä perustettiin Kannakselle Äyräpään ja Jääsken seurakunnat, Viipurin länsipuoliselle sektorille taas ainakin Lappee, Virolahti, Vehkalahti ja Pyhtää. Pohjoisen laajoilla erämaa-alueilla mainitaan Savilahden, myöhemmän Mikkelin katolinen kirkkopitäjä jo vuonna 1329. Hiukan myöhempiä, vuoden 1400 tienoilla tapahtuneita seurakuntamuodostuksia Kannaksella olivat Äyräpäästä irtautuneet Uusikirkko ja Kivennapa.

Tämän noin vuosien 1293 ja 1400 välissä muodostettu seurakuntaverkko oli tulevan, 1500-luvun puolimaissa perustettavan Viipurin hiippakunnan ydin. Asutuksen laajeneminen ja tihentyminen yhdessä seudun ulkopoliittisen merkityksen kanssa tuotti koko ajan lisää kirkollisia alueyksiköitä ja Viipurin kaupunkiin peräti kaksi sääntökuntaa, dominikaanit ja fransiskaanit. Ne ja Viipurin seurakunta kykenivät varallisuutensa avulla rakentamaan kiviset kirkot, aikansa merkittävimmät kirkollisen sisäpolitiikan ja Novgorodin/Venäjän rajan läheisyyden takia ulkopoliitiikan tukikohdat. Muissa seurakunnissa varat riittivät puukirkkoihin.

Viipurissa harjoitettu jumalanpalveluselämä on saattanut saada vaikutteita 1200-luvun lopulla ja 1300-luvun alussa Linköpingin hiippakunnan liturgisesta traditiosta. Se korvaantui viimeistään 1300-luvun lopussa dominikaanisella jumalanpalveluselämäkäytännöllä, joka jatkui ainakin 1520-luvun alkupuolelle reformaation tuloon asti. Dominikaanista liturgista traditiota voi olettaa käy-

tetyn kaupunginkirkossa sekä dominikaanisen konventin kirkossa ja linnan kappelissa, fransiskaanikonventin kirkossa noudatettiin sen sijaan järjestön omaan liturgista käytäntöä. Kumpaaikin liturgista traditiota varten oli olemassa ohjekirjoja jumalanpalveluselämän käytännön toimittamiseen.

Viipurin kirkossa harjoitettu jumalanpalveluselämä muodostui liturgiselta käytöltään messuista, rukoushetkistä, ripistä ja kirkollisista toimituksista. Niistä määrättiin latinankielisissä kirkollisissa ohjekirjoissa, jotka olivat ensin 1300–1400-luvuilla käsinkirjoitettuja sekä sitten 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa painettuja. Tästä huolimatta jumalanpalveluselämä ei ollut kokonaan latinankielistä, vaan siihen kuului kansankielisiä, eli ruotsin-, saksan- ja suomenkielisiä osia. Jumalanpalveluselämään kuului myös pyhimysten kunnioittaminen. Viipurissa tiedetään kunnioitetun ainakin 15 eri pyhimystä, mutta heidän lukumääränsä on ollut todennäköisesti suurempi.

Jumalanpalveluselämän muutoksen näkökulmasta tarkasteltuna reformaatio saapui Viipuriin, linnan kirkkoon 1520-luvun lopussa, mahdollisesti Tartosta. Dominikaani- ja fransiskaanikonventtien kirkoissa tuskin käytettiin reformaation mukaista jumalanpalvelusjärjestystä, koska kerjäläisveljet hylkäsivät ne jo 1540-luvun alussa ennen kuin ruotsalaisperäinen, suomenkielelle käännetty reformatorinen jumalanpalveluselämä oli olemassa. Se levisi kaupunginkirkkoon ja myös linnan kappeliin 1540-luvulla. Näin Viipuri poikkesi muusta Turun hiippakunnasta, jossa reformatorinen jumalanpalveluselämä omaksuttiin kaikkialle yhtenäisesti ja samanaikaisesti. Viipuri oli tässä asiassa lähempänä saksalais-baltialaisen alueen käytäntöjä, sillä esimerkiksi Tallinnassa reformaation jumalanpalveluselämä otettiin käyttöön eriaikaisesti eri kirkoissa.

Kirkollisen kulttuurin ekspansiivisuus laantui tai ainakin näyttää hiljentyneen reformaation aikana 1520-luvulta eteenpäin. Vuosisadan lopulla ja varsinkin 1600-luvun alusta eteenpäin kirkollinen kulttuuri koki uuden, voimakkaan nousun ja laajentumisen. Viipurin hiippakunnan toiminta kiinteytyi ja sai yhtenäisen kehityslinjan piispojen lähes yhtäjaksoisesti johtaessa ja kehittäessä alueen seurakuntien toimintaa. Tänä aikana seurakuntaverkosto laajeni ja tiheni, samalla kun rakennettiin uusia kirkkoja uusin, ajanmukaisin liturgisin sisustuksin. Viipurin kaupunki oli tämän kirkollisen kulttuurin voimakas keskus, josta säteili vaikutuksia kaikkialle hiippakuntaan. Niinpä esimerkiksi niin sanottujen pitkäkirkkojen, toisin sanoen pohjakaavaltaan pitkänomaisen suorakaiteen muotoisten rakennusten, jo 1200-luvun lopulla alkanut perinne sammui 1660-luvun jälkeen. Alkoi uusi kirkollisen arkkitehtuurin, ristikirkkojen kausi, joka kuitenkin katkesi dramaattisesti venäläisten vallattua kaupungin kesällä 1710 ja suuren osan hiippakunnasta ja Viipurin läänistä tultua Uudenkaupungin rauhassa 1721 liitetyksi Venäjään.

Kaupunginkirkko muuttui 1554 piispan- eli tuomiokirkoksi ja siitä tuli johdettava kirkko koko uudessa hiippakunnassa. Siitä muodostui 1600-luvulla erityisesti aatelisten ja porvariston kirkko, jossa jumalanpalveluselämän kielenä lienee käytetty ruotsia ja saksaa. Linnan kappeli jatkoi toimintaansa ja muuttui 1560-luvulla kirkoksi. Koska linnanpäällikön tehtävänä oli myös valvoa piispaa, linnan kirkko sai poliittis-sotilaallisen luonteen ja toimi linnan päällikön ja varusväen omana, eräällä tavalla yksityisenä kirkkona. Todennäköisesti siellä käytettiin sekä ruotsia että suomea. Linnan länsipuolelle muodostunut asutus synnytti uuden, Siikaniemen seurakunnan 1580-luvulla. Sen kirkkona lienee ollut linnan kirkko, mutta sillä on voinut olla myös oma erillinen kirkko.

Dominikaanikonventtien kirkko muuttui 1560-luvulla jälleen toimivaksi kirkoksi, sillä Paulus Juusten palautti sen jumalanpalveluselämän harjoittamisen paikaksi. Siitä muodostui nimenomaan kaupungin suomenkielisen väestön oma kirkko. Näin ollen Viipurissa oli useita, eri kieliryhmien kirkollisia rakennuksia 1500–1600-luvuilla samalla tavalla kuin esimerkiksi Tallinnassa ja Tukholmassa.

Viipurin kirkollisissa rakennuksissa käytetyt jumalanpalveluselämästä määränneet liturgiset kirjat voidaan reformaation jälkeen jakaa neljään ryhmään. Ensimmäiseen ryhmään kuuluvat 1540-luvun ruotsinkieliset ja niiden pohjalta suomennetut käsikirjat, jotka olivat sekä käsinkirjoitettuja että painettuja. Toisen ryhmän muodostavat 1500-luvun loppupuolen liturgiset kirjat, joiden pohjalta syntyi myös liturginen riita. Tässä ryhmässä on Kirkkojärjestys vuodelta 1571, Paulus Juustenin Messu 1575 ja Juhana III:n Punainen kirja vuodelta 1576. Kolmannessa ryhmässä on Upsalan kokouksen 1593 jälkeen syntynyt ruotsin- ja suomenkielinen käsikirja 1641 ja sen uusintapainokset 1600-luvulla. Tähän ryhmään kuuluu erityisesti Viipurin hiippakuntaa varten laadittu suomenkielinen käsikirja 1629. Neljäs ryhmä koostuu sitten Kirkkolaki 1686:n jälkeisestä ruotsinkielisestä käsikirjasta 1693 ja suomenkielisestä käännöksestä vuodelta 1694.

Nämä liturgiset kirjat muuttivat jumalanpalveluselämän käytäntöjä verrattuna reformaatioaikaa edeltäneeseen vastaaviin traditioihin aluksi varovaisesti. Reformaation perusperiaatteet ja esimerkiksi opetukset sakramenteista näkyvät kuitenkin niissä selkeästi. Saarnan asema jumalanpalveluselämässä korostui myös 1500-luvulta alkaen. Tämä jumalanpalveluselämän muutos korostui sitten seuraavalla vuosisadalla. Näitä ruotsin- ja suomenkielisiä liturgisia kirjoja lienee käytetty Viipurin eri kirkoissa niissä olleen kielisuhteiden mukaan. Siitä, miten ja millä tavoin ohjeistettuna saksankielisen väestön jumalanpalveluselämä käytännössä toimitettiin, ei ole tietoa.

Jumalanpalveluselämä toimitettiin Viipurin kirkoissa 1500–1600-luvuilla käytettyjen liturgisten ohjekirjojen mukaan myös siksi, että näin haluttiin

varmistaa yhdenmukainen, ruotsalaisen reformatorisen liturgisen käytännön mukainen menettely sotilaallis-poliittisesti tärkeässä kaupungissa. Samalla erityisesti opetuksellinen saarna korostui, eikä kyseessä ollut vain kirkollinen toiminta vaan myös poliittinen, valtakunnan yhtenäisyyteen liittynyt menettely. Viipurin tuomiokirkossa, entisessä dominikaanikirkossa ja linnan kirkossa sekä Siikaniemen kirkossa toimitettiin messuja ja jumalanpalveluksia sekä kirkollisia toimituksia. Ennen reformaatiota käytössä ollut rukoushetkitraditio jatkui sisällöltään ja teologialtaan muuttuneena aina 1700-luvun alkuun saakka. Pyhimysten kunnioitus jatkui myös muuttuneena ja karsiutuneena, mikä näkyi esikuvallisina pidettyjen pyhien henkilöiden muistopäivien viettämisinä.

Viitteet

- 1 Esimerkiksi Hiekkänen 2014b; Knuutila 2010b; Lahtinen – Ijäs (toim.) 2015.
- 2 Laine T (toim.) 1997; Laine T 2000; Forselles – Laine T (toim.) 2008.
- 3 Anttonen 1996.
- 4 Meurman 1983; Hirn – Lankinen 1992; Rinno – Laukkanen (toim.) 1997; Koponen 1999; Hirn – Lankinen 2000; Hiekkänen 2004a; 2004b; 2004c; 2004d; Savolainen 2015; Savolainen – Saksa 2015.
- 5 Bjälbo-suvusta on käytetty jossain määrin harhaan johtavaa nimitystä Folkunga-suku.
- 6 Esim. Hiekkänen 2003, 498–504; Knuutila 2010, 39 viite 57 sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 7 Samaan tapaan kuin monissa muissa Turun hiippakunnan kirkollisissa yksiköissä, ensimmäinen maininta Viipurin seurakunnasta on tosiasiasa paljon myöhemmältä ajalta kuin seurakunnan tosiasiallinen perustaminen. Se mainitaan ensimmäisen kerran vuonna 1352. REA, 98; Kopisto – Paloposki 1967, 59; Ruuth et al. 1982, 161; Hiekkänen 1993. Kirkko oli samalla myös Viipuria ympäröineen maaseudun, myöhemmän maaseurakunnan, kirkko.
- 8 Käytännössä Kesälahti ja Uukuniemi muodostivat yhden seurakunnan, joten seurakuntia oli tosiasiasa 75. Koskenvesa 1968, 99–101; Häkli 2015, 18–19, 45.
- 9 Aatelissäädyn ylin osa, ylhäisaateli oli osa maallisen esivallan säätyä ja papisto puolestaan taas kuului hengelliseen säätyyn. Näin aatelisto ja papisto säätyinä olivat myös kolmisäätyopin mukaisten asioiden säätäjiä ja toteuttajia. Esimerkiksi Parvio 1984, 247–257 ja siinä mainittu kirjallisuus; Hanska – Vainio-Korhonen (toim.) 2010, passim.
- 10 Keskiaikaa koskeva esitys painottuu ajallisesti 1400-luvulle, sillä muuten yksityiskohtaisia tietoja ei keskiajalta juuri ole säilynyt.
- 11 Esimerkiksi Hiekkänen 2004d.
- 12 Kanonisesta oikeudesta esimerkiksi Knuutila 2009a, 168–169; Knuutila 2010a, 4–5, sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 13 Knuutila 2010b, 59 viite, ja siinä esitetty tutkimuskirjallisuus; Ecclesiastical Buildings, [Sections] I–III, V–VI. (<http://www.newadvent.org/cathen/03041a.htm>, luetu 15.12.2015). Tässä yhteydessä ei käsitellä tämän enempää kirkon vihkimistä, sen perusteita eikä käytännön toimittamista. Kirkon vihkimisestä Parvio 1968, 31–32; Hiekkänen 2003, 46–52 sekä kummassakin mainittu tutkimuskirjallisuus.
- 14 Kielitoimiston sanakirjassa käsite liturgia täsmennetään käsittämään jumalanpalveluksen toimittamista joko kokonaisuudessaan tai joidenkin sen osien osalta. Kuvaannollisesti käsitteen selitetään

- tarkoittavan ”kaavamaisia, samanlaisina toistuvia sanakäänteitä”. Liturgia 2015.
- 15** Kirjoittajista Hiekkänen tarkastelee rakennuksia ”fyysisinä” kohteina ja Knuutila niiden käyttöä liturgian, kirkko-oikeuden ja kirkollisen säädösten näkökulmista. Aineistoista esimerkiksi FMU, REA, vuoden 1629 Kirkkokäsikirja, tiedossa oleva 1500–1600-lukujen aineisto, kuten esimerkiksi tuomiokirjat, kirkontilit, piispan- ja rovastintarkastusten pöytäkirjat ja muu aineisto.
 - 16** Hiekkänen 2003a, 486–487.
 - 17** Hiekkänen 2003b, 498–504. Ks. laajemmin aiheesta Korpela 2004, passim.
 - 18** Hiekkänen 2005, 96–99.
 - 19** Näihin aikoihin oltiin Itämeren pohjoispuolisilla alueilla siirtymässä arkkitehtuuriltaan romaanisesta kapeakuorisesta kirkkorakennuksesta yhtenäiseen kirkkotilaan, jota luonnehti suorakaiteinen pohja. Esimerkiksi Bonnier 1987, 30–35, 147–149; Ullén 1996, 116–133.
 - 20** Katolisen kirkon vihkimisestä Turun hiippakunnan keskiajalla Hiekkänen 2003 (2005), 46–52.
 - 21** Etiam, pater sancte, in castro dicti opidj est notabilis ecclesia, in cuius altari beate Marie virginis est quedam ymago eiusdem virginis, per quam Deus mira et multa miracula operatus est et cottidio(!) operatur, habens notabilem circuitum, dotatum multum indulgencijs diuersorum pontificum. Supplicat igitur rex prefatus has indulgencias a s. v. confirmari ac eas apostolica auctoritate vberi dono jndulgenciarum augmentari et pro quolibet passu gratiam et indulgenciam misericorditer indulgere specialiter visitantibus omnium festiuitatum beate Marie virginis et diebus sabbatis. Kiitämme fil. tri Tapio Salmista asiaa koskevista huomioista. Ks. aikaisemmat lyhyet maininnat kirjallisuudessa Meurman 1983, 11–12; Ruuth et al. 1982, 161; Hiekkänen 2014a, 241–261.
 - 22** Sinisalo 1976, 11; Sinisalo 1966, 64–84. Näyttää siltä, että kaikissa Suomeen rakennetuissa kivilinnoissa on keskiajalla ollut kappelitila, mutta niistä on jäljellä vain vähän tai ei mitään. Olavinlinnan kappelin lisäksi kohtuullisen hyvin jälkiä sellaisista on säilynyt Turun linnassa. Gardberg 1960, 38–42; Drake 1987, 118–134; 1989, 154–162.
 - 23** Kannaksella on ollut joitakin kirkkorakennuksia, jotka ovat mahdollisesti olleet kappelikirkkoja. Tällaisia seurakunnalliselta asemaltaan epäselviä kirkollisia rakennuksia on eri tietojen mukaan ollut ainakin Kanneljärven etelärannalla, Hatjalahden ja Kuolemajärven yhtymäkohdassa ja Kaukjärven itärannalla (ns. pyhän Birgitan kappeli). Leinberg 1906, 118; Rinne 1932, 270–272; Kähönen 1959, 164; Hiekkänen 2003b, 503.
 - 24** Viipurin lähi- ja kaukaisemman alueen liikenneyhteyksistä keskiajalta 1600-luvulle eri kohdin: Wallin (Voionmaa) 1893; Voionmaa 1915; Viertola 1974; Salminen 1993; Pakarinen – Miettinen 1994; Mauranen (toim.) 1999; Kaukiainen 2008. Koko Viipurin hiippakunnan osa-alueutkimuksen huomattavan tärkeä esimerkki kulkuyhteystudkimuksen mahdollisuuksista hiippakunnan keskuspaikan ja seurakuntien välillä ks. Salminen 2013, 213–250.
 - 25** Knuutila 2009a, 176–177 ja siinä mainittu kirjallisuus.
 - 26** Knuutila 2009a, 177–178 ja siinä mainittu kirjallisuus.
 - 27** Knuutila 2009a, 171–172, 177 ja siinä mainittu kirjallisuus. Rippiä ei käsitellä tässä yhteydessä. Ripistä ja sen käytännön toimittamisesta 1400-luvulla Turun hiippakunnassa Lempiäinen 1963, 38–49 ja siinä mainittu kirjallisuus.
 - 28** Knuutila 2009a, 177 ja siinä mainittu kirjallisuus.
 - 29** FMU 1454; Lagus 1893, 41; Ruuth 1931, 32; Hiekkänen 2014b, 550.
 - 30** FMU 1700.
 - 31** FMU 2744; Lagus 1893, 42.
 - 32** FMU 2791: tres solempnes ac ornatos choros. Myös Rinne 1914, 80; Hiekkänen 2003, 91.
 - 33** Venäläisistä Viipurissa kävijöistä esimerkiksi Hiekkänen 2000b, 34–35.

- 34** Kaukiainen 1974, 105–125; Läntinen 1982; Pirinen K 1991, 96; Hiekkänen 2003b, 503; Tarkiainen 2008, 140–142; myös Jaakkola 1944, 294–295.
- 35** Läntinen 1982, 195–207; Pirinen K 1988, 46–52; Heininen 2005, 15–16; Tarkiainen 2008, 140–142.
- 36** Suomen Kansalliskirjasto (KK) oli vuoteen 2009 saakka Helsingin Yliopiston Kirjasto (HYK). Tästä syystä aikaisemmissa tutkimuksissa KK:ssa säilytettävien fragmentaaristen käsikirjoitusten signumit eli paikanmerkit alkoivat lyhenteellä HYK. (<http://fragmenta.kansalliskirjasto.fi>)
- 37** Esimerkiksi Knuutila 2003, 114, 116–118 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 38** Helander 1957, passim.
- 39** Dominikaanisesta liturgisesta traditiosta Turun hiippakunnan virallisena jumalanpalveluskäytäntönä Parvio 1988, 531 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 40** Myös Pirinen K 1988, 52.
- 41** Kansalliskirjaston mainittujen fragmenttien joukossa on kaksi fransiskaanista käsikirjoituskatkelmaa. Knuutila 2003, 117.
- 42** Knuutila 1988, 11; Knuutila 1997, 102–106.
- 43** Knuutila 1997, 106–108; 2009a, 177 ja niissä mainittu kirjallisuus.
- 44** Knuutila 1984, 68–113; Knuutila 1997, 106–108 ja niissä mainittu kirjallisuus.
- 45** Kansankielen käytöstä jumalanpalveluselämässä esim. Knuutila 2009a, 179–181 ja siinä mainittu kirjallisuus. Tässä artikkelissa ei jatkossa käsitellä lähemmin kysymystä ruotsin, saksan ja suomen käytöstä jumalanpalveluselämässä ennen reformaatiota.
- 46** Manuale Aboense -kirjan leviämisestä Suomeen Parvio 1980, 173.
- 47** Knuutila 2010b, 384–385 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 48** Hiekkänen 2014b, 544, 546, 548; Knuutila 2010b, 79–80 sekä siinä mainittu kirjallisuus.
- 49** Asiakirjassa rakenteet ilmaistaan latinaksi sanoin *tres solempnes ac ornatos choras*. FMU nro 2744; Hiekkänen 2014b, 551 viite 70.
- 50** FMU 1545, 1700, 2791, 4037; Korpela 2008, 291; Hiekkänen 2014b, 550–551 sekä siinä mainitut lähteet ja kirjallisuus.
- 51** Knuutila 2010b, 23, 386 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 52** Helander 1957, 167–189; Fröjmark 1998, 136; Helander 2001, 113–121, 263–272; Heikkilä 2005, 197–207.
- 53** Helander 2001, 129; Knuutila 2003, 114–116.
- 54** Knuutila 2010b, 160–174, 183–184.
- 55** Myös Kannaksella Novgorodin vastaisella raja-alueella Kivennavan kirkko oli hänen suojeluksessaan. Knuutila 2010b, 166.
- 56** Pirinen K 1988, 52 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 57** Knuutila 2014, 132–138. Tämän artikkelin kirjoittajat osallistuivat kesällä 2009 Viipuriin suuntautuneelle matkalle. Retkeläisten käytössä ollut linja-auto seisoi Viipurin kauppatorilla, jolloin bussiin nousi kaksi nykyistä viipurilaista. He jatkoivat kauppakaupungin asukkaiden perinnettä kauppaamalla pientä, silmämääräisesti jostakin metallista valmistettua esinettä. Se muistutti 1300–1400-luvuilla käytössä ollutta pyhiinvaellusmerkin kaltaista esinettä, jossa näytti olevan Pyhän Olavin kuva. Kauppamiehet näyttivät esinettä vain hetken, eikä sen tarkempaan tarkasteluun ja analysointiin ollut mahdollisuutta. Siksi ei voi todeta varmasti, oliko kyseessä Pyhän Olavin nimessä tehdystä pyhiinvaelluksesta todistava ”alkuperäinen” Pyhän Olavin pyhiinvaellusmerkki, jota voisi kutsua myös ”pinssiksi”.
- 58** Ruuth et al. 1982, 171–172, 285–286; Pirinen K 1991, 194; Katajala-Peltomaa 2000, 175–180; Katajala-Peltomaa 2015, 163–175.
- 59** Knuutila 2011b, 18–29. Tallinnan kauppayhteyksistä mm. Viipuriin Salminen 2016, passim ja siinä mainittu lähde- ja tutkimuskirjallisuus.
- 60** Kirjallisia lähteitä keskiaikaisen linnankapelin papeista ei ole säilynyt. Meurman 1983, 11.
- 61** Äikää 1996, 196–197; Helander 2001, 125–126.

- 62** Helander 1993, 67–93; Äikää 1996, 112–115; Knuutila 2003, 120–121.
- 63** Rukoushetkien viettämisestä Viipurin kaupunkikirkossa mainitaan esimerkiksi FMU 4037; Äikää 1996, 196; Helander 2001, 83–85, 87–89, 125–127; Knuutila 2003, 121–122.
- 64** Helander 2001, 126; Knuutila, 2003, 121.
- 65** Suomesta kiistattomia tietoja ei käytännössä ole. Muista alueista esimerkiksi Lawrence 1989, 261–265; Gilchrist - Sloane 2005, 213, 223–227.
- 66** Rimpiläinen 1971, 14–18; Lempiäinen 2004, 11–19; Knuutila 1990, 39, 490–493.
- 67** Kuvia keskiaikaisen Turun hiippakunnan funteista ja kastealtaan jalustoista Hiekkänen 2014b, 298 (Hollola, funtti, yleiskuvassa oikeanpuoleisen pilarin edessä), 384 (Saltvik, funtti), 365 (Eckerö, kastealtaan jalusta), 222 (Huittinen, kastealtaan jalusta, alttarin vasemmalla puolella).
- 68** Lähin säilynyt funtti (1300-luvulta) on Pernajan kirkossa (Hiekkänen 2014b, 452–453), kun taas Hattulassa on 1400-luvun jälkipuoliskolla veistetty kastealtaan jalusta (sama, 290).
- 69** Lempiäinen 1965, 76–153; Hiekkänen 2003, 115–123. Keskustelusta funtin paikasta kirkkorakennuksessa Knuutila 2009b, 153 ja siinä esitetty kirjallisuus.
- 70** Lempiäinen 1969, 29.
- 71** Oikeastaan Pyhtään kirkko on Pernajaa lähempänä, mutta siellä Creutzin mahtisuvun edustaja 1670-luvulla teki asehuoneesta hautakappelin. Tällöin sen piirteet suurelta osin hävisivät uuden barokkiarkkitehtuurin ja sisätilan muotoilun tieltä. Hiekkänen 2000a, 72–98; Hiekkänen 2004b, 188–189.
- 72** Knuutila 1990, passim, erityisesti 609–610.
- 73** Lempiäinen 1969, 154–156.
- 74** Nikula - Nikula 1987, 673, 685, 717–718; Pihlman 1994; Hiekkänen 2014b, 191.
- 75** Dominikaanikonventin kirkon sisätilasta teki Elisabeth Euler juuri ennen rakennuksen perusteellista modernisointia kaksi piirustusta, joista näkyy, että lattiassa oli suuri määrä hautalaakoja. Esimerkiksi Museoviraston kuva-arkisto, kuvat, n:rot 12968 ja 36022. Voisi sanoa lattian itse asiassa ainakin piirustusten perusteella muodostuneen vieri vieressä olleista laaoista, mutta toisaalta piirustuksissa on eräänlaista muodollisuutta, mikä viittaa siihen, ettei niitä ole tehty tarkkojen havaintojen perusteella. Melko varmasti ainakin jokin osa niistä oli dominikaaniveljien muistoksi haudan päälle asetettuja. Uudella ajalla kirkkoa nimittäin käyttivät ennen kirkkoon hautaamisen käytännön päättymistä Turun hiippakunnassa 1700-luvun loppupuolella ja 1800-luvun alussa pääasiassa kaupungin ja maaseurakunnan köyhemmät ihmiset, joilla ei ainakaan laajassa mitassa liene ollut mahdollisuuksia hankkia kalliita hautamuistomerkkejä. Toiselta puolen monessa hautakivessä näyttäisi olevan ristiin asetettujen sääriluiden ja pääkallon muodostama koristeaihe. Tämä viittaa selkeästi renessanssin ja barokin vanitasku-ilmaisuun, jolloin kyseiset kivet olisivatkin uudelta ajalta (keskiajan hautalaa-koihin aihe ei juuri kuulu). Tässä kohdassa joutuu sitten taas kysymään, käyttikö Euler aiheita eräänlaisena aikansa tuntemana geneerisenä viestinä kuvien katsojalle siitä, että kyse on hautalaa-
76 Savolainen - Saksa 2015, 66–69.
77 Hiekkänen 2003, 126–127 kuvineen; Immonen 2008b, 55; Hiekkänen 2014b, 463 viitteineen.
78 Rimpiläinen 1971, 18–31; Knuutila 2009c, 138–141.
79 Heininen 2007, 36.
80 Tartto kuului 1530-luvulla Vanha-Liivinmaahan eli saksalaisten hallitsemaan Baltiaan, joka kattoi maantieteellisesti nykyisten Latvian ja Viron alueet. Kirkollisesti Vanha-Liivinmaa kuului Riian kirkkoprovinsiin, joka yksi suffraganihiippakunta oli Tarton hiippakunta. Riiaassa olivat 1520-luvun puolivälissä käytössä preussilaisperäiset ja -vaikutteiset liturgiset ohjeet, joiden voi olettaa levinneen myös Tarttoon. Näistä ohjeista ja niiden levinneisyydestä Riikaan Petkūnas [2016], 81–91. Näiden ohjeiden ja Johannes

- Blockin kirjastosta säilyneiden tietojen avulla on periaatteessa mahdollista rekonstruoida sitä liturgista käytäntöä, jota hän on nähnyt harjoitettavan Tartossa ennen matkustamistaan Viipuriin ja jonka avulla hän itse on ryhtynyt toteuttamaan protestanttisen uskontulkinnan mukaista jumalanpalvelusjärjestystä.
- 81** Esimerkiksi Knuutila 2009d, 162; Hiekkanen 2014b, 545, 547 viitteineen. Andrén 1999, 89.
- 82** Suomenkielinen jumalanpalvelusjärjestys syntyi vähitellen 1530-luvun lopulla. On mahdollista, että ensimmäinen suomenkielinen messu on pidetty 1530-luvun lopulla Tukholmassa suomalaisen seurakunnan tarpeita varten joko Tukholman kaupunkikirkossa tai suomalaisen seurakunnan kokoontumispaikaksi otetussa, tuolloin jo entisessä dominikaanikonventin kirkossa. Knuutila 2010c, 100–101. Viipurin dominikaanikonventin kirkko oli vastaavassa suomalaisen väestön käytössä vuonna 1575, mutta konventin 1540-luvulla tapahtuneen lakkauttamisen jälkeen oli kausi, jolloin se oli varastokäytössä. Samankaltainen kehityskulku näyttää olleen fransiskaanikonventin kirkossa. Hiekkanen 2004d, 252–254.
- 83** Leinberg 1895, 162; Akiander 1869, 402–403 (jo Akiander osoitti, ettei Petrus Soroi voinut toimia protestanttisena pappina Viipurissa jo vuonna 1529).
- 84** Esimerkiksi Häkkinen 2012; Häkkinen – Toropainen 2015, 135–151; Häkkinen 2016b, 238–242.
- 85** Knuutila 1997, 108–114; Knuutila 2010c, 89–90 ja niissä mainittu kirjallisuus; Häkkinen (toim.) 2011.
- 86** Knuutila 2010c, 95–98.
- 87** Knuutila 1988, 31–34; Häkkinen 2013, 85–95; Häkkinen 2016a, 243–248.
- 88** Reformaation käytännön toteuttamisesta Tallinnassa esimerkiksi Murtorinne 1995, 146–148.
- 89** Korpela 2006, ja siinä mainitut lähteet ja tutkimuskirjallisuus.
- 90** Agricola 2007, 12–14; Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 13–14; Knuutila 2007, 39, 42–51; Heininen 2012, 50–54. Kuopio (aluksi Tavinsalmi) ei ollut Agricolan 1541–1542 laatimassa luettelossa, koska hän perusti sen Juvaan kuuluneelle Kuopionniemelle 1549. Esimerkiksi Heininen 2005, 18.
- 91** Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 13–14; Heininen 2012, 51–52.
- 92** Kiitämme professori Kirsi Salosta ajatuksesta, jonka mukaan Viipurin perinteinen kirkollinen merkitys on saattanut myös vaikuttaa Kustaa Vaasan päätökseen perustaa sinne piispanistuin.
- 93** Heininen 2005, 16–17; Heininen 2012, 54–57.
- 94** Paarma 1980, 310–311; Lappalainen 1982, 23; Heininen 2005, 17–18; Heininen 2012, 59–60.
- 95** Mikael Agricola ja Paulus Juusten olivat kilpailijoita, jotka eivät ilmeisesti pitäneet toistaan. Heininen 2012, 167–170. Agricolan hautapaikan voi tuolloisista Viipurin kirkkorakennuksista todennäköisimmin olettaa olleen tuomiokirkossa eli entisessä kaupunginkirkossa. Hiekkanen 2004a; Hiekkanen 2007.
- 96** Pirinen K 1969, 13; Heininen 2005, 17–18; Heininen 2012, 57–58.
- 97** Heininen 2005, 18–19.
- 98** Heininen 2005, 19–20.
- 99** Heininen 2005, 21.
- 100** Piispankirkoista esimerkiksi Knuutila 2010b, 59 viite 8 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 101** Esimerkiksi Knuutila 2012, 4 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 102** Hackman 1944, 74, 150–152; Ruuth et al. 1982, 183.
- 103** Hackman 1944, 152; Ruuth – Halila 1974, 15, 307.
- 104** Turkuun tosin suunniteltiin rakennettavaksi suomenkielisille tarkoitettu Pyhän Hengen kirkko ja työ käynnistyiikin vuosina 1588–1591, mutta rakennus ei koskaan valmistunut. Nikula – Nikula 1987, 673, 685, 717–718; Pihlman 1994; Hiekkanen 2014b, 191.
- 105** Kustaa Vaasa määräsi 1533 suomenkielisen saarnan pidettäväksi Tukholman

- dominikaanikirkossa. Siellä oli ollut aikaisemminkin 1300-luvulta 1500-luvun alkuun suomenkielistä saarnatoimintaa. Knuutila 2010, 85–86, 100–101.
- 106** Lagus 1893, 76; Ruuth 1931, 194; Hiekkanen 2014b, 551.
- 107** Hanna Pirinen on osoittanut keskiaikaisten kalkkimaalausten useimmiten näin koristelluissa kivikirkoissa jätetyn koskematta. Mitään merkkejä esim. katalisuuden vastaisista kuvatuhoista ei voida havaita. Ks. Pirinen H 1996, passim. Kalkkisivelystä 1600-luvulla yhtenä esimerkinä voi mainita Mynämäen kirkon Turun hiippakunnan alueella. Sielläkään kysymys ei ollut ikonoklastisesta teosta, vaan luultavimmin yksityisen, hyvin suuruusuntaisen hautamonumentin muodostamiseen liittyvistä järjestelyistä. Maalauksista ks. Hiekkanen 2011 ja hautamonumentista Tuhkanen 2008.
- 108** Knuutila 1988, 9–10.
- 109** Näistä ruotsinkielisistä liturgisista kirjoista Knuutila 1990, 73 viite 126, 79 viite 140, 474 viite 178 sekä niissä mainittu kirjallisuus.
- 110** Knuutila 2012, 4–5.
- 111** Knuutila 1988, 29 ja siinä mainittu kirjallisuus; Knuutila 2012, 5.
- 112** Esimerkiksi Heininen 2005, 21.
- 113** Knuutila 1997, 114–117 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 114** Knuutila 2012, 5.
- 115** Näistä kirjoista esimerkiksi Malmgren 1966, passim.
- 116** Knuutila 1997, 135–140. 1600-luvulla käytössä olleesta muusta kirkollisesta kirjallisuudesta enemmän Tuija Laineen artikkelissa.
- 117** Knuutila 1988, 9–36 ja siinä mainittu kirjallisuus.
- 118** Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 1988, 36–37; Knuutila 1997, 123–125.
- 119** Knuutila 1997, 111–114; Laitinen 2016, 228–229.
- 120** Pirinen K 1962, 89.
- 121** Hiekkanen 2014b, 551.
- 122** Rimpiläinen 1980, 52–54; Parvio 1983, 9–22; Knuutila 1997, 115–117.
- 123** Lindquist 1945, 30–42; Parvio 1959, 59; Knuutila 2011a, 194–196.
- 124** Knuutila 2010c, 97–98.
- 125** Hiekkanen 2003, 179–180; Lempiäinen 2004, 63–64.
- 126** Knuutila 1990, passim; Lempiäinen 2004, 179–181.
- 127** Rimpiläinen 1971, passim; Lempiäinen 2004, 220–221.
- 128** Saksa – Savolainen 2015, 66–69. Muina vuosina, joista tietoja ei ole säilynyt, määrä tuskin on kovin paljon pienempi tai suurempi. Jo suuri hautausvolyyymi, mikä merkitsi jatkuvia hautakuoppien kaivamisia läpi vanhempien hautojen, antaa syyn olettaa, ettei piispa Agricolan oletettava multahauta ole kauaa voinut säilyä koskemattomana edellyttäen, että vainaja tuomiokirkkoon ylipäättään haudattiin.
- 129** Viipurin piispoista 1618–1711 ja heidän toiminnastaan Heininen 2005, 22–31, 40–51, 55–64 sekä Simo Heinisen artikkelin tietolaatikko tässä teoksessa sivulla 86.
- 130** Heininen 2005, 38–39.
- 131** Heininen 2005, 39–40.
- 132** Esimerkiksi Kitee 1686, Häkli 2015, 178, 235.
- 133** Häkli 2015, 238.
- 134** Häkli 2015, 335. Tarkemmin Savon osalta esimerkiksi Kuha 2016, luku 2.
- 135** Häkli 2015, 233.
- 136** Häkli 2015, 364. Ortodoksisen kulttuurin piirteistä Viipurin hiippakunnan alueella Laasonen 2005; Laakso 2014.
- 137** Häkli 2015, 183.
- 138** Lagus 1893, 77, 97, 123–124; Ruuth 1908, 254; Hiekkanen 1994a, 34; Hiekkanen 2003a, 246; Hiekkanen 2005, 99.
- 139** Lagus 1893, 97; Ruuth 1908, 256; Gardberg 1980, 167, 178.
- 140** Äskettäin on pohjoispuoleiselle laajennukselle annettu vuosiluvuin varsin väljät rajat, joiden mukaan mikä tahansa ajoitus 1500-luvun lopun ja 1600-luvun alun välillä on mahdollinen ja että ante quem -ajoitus on 1636. Saksa – Savolainen 2015, 64. Tässä ehkei kuitenkaan ole kokonaan otettu huomioon historiallista tilannetta, jonka edellytykset antavat

- vuodet 1618 ja 1628. Sen sijaan ante quem vuosi 1636 voi hyvinkin pitää paikansa, mutta on myös mahdollista, että kaupunkikartan tuomiokirkkoa esittävä perspektiivipiirros on voitu tehdä, ”lainata”, rakennuksen palon jälkeen laaditun uudistussuunnitelman hypoteettisesta piirroksista.
- 141** Saksa – Savolainen 2015, 62–63.
- 142** Lagus 1893, 94–114; Ruuth 1908, 85–90. Flemingin lahjoituksista kirkkoille Tuhkanen 2008. Myös Petri Karosen tietolaatiko tässä teoksessa.
- 143** Lagus 1893, 140–141; Rinne 1914, 67, 82–85; Ruuth – Kuujo 1975, 71–72; Knapas 1988, 161–162.
- 144** Ruuth 1931, 179–180; Neuvonen 2008; Hiekkänen 2014b, 547.
- 145** Hiekkänen 2014b, 545 viitteineen.
- 146** Leinberg 1906, 115–116; Lagus 1893, 147–150; Ruuth 1908, 148, 282, 469–482; Ruuth – Halila 1974, 56–57.
- 147** Pettersson 1989, 299–300. Kirkon tarkkaa maastosijaintia ei tiettävästi ole yritetty määrittellä esimerkiksi vanhan kartta-aineiston perusteella tai kenttätutkimuksin. Näin ollen ei myöskään arkeologisia tutkimuksia ole tehty.
- 148** Rimpiläinen 1980, 61.
- 149** KK 1629; Rimpiläinen 1980, 26, 61. Kyseessä oli dekalogin eli kymmenen käskyn lukeminen yhtenä gradualen eli epistolan ja evankeliumin välisen rukouksen vaihtoehtona silloin, kun koko messu luettiin.
- 150** Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 1997, 122–134.
- 151** Rimpiläinen 1980, 61; Knuutila 2012, 5–7. Poikkeama näkyi graduaalivirsien lukumäärässä, joka oli suurempi suomenkieliossessa käännöksessä kuin ruotsinkieliossessa alkutekstissä.
- 152** Rimpiläinen 1980, 61–62.
- 153** Knuutila 2011a, 189–197.
- 154** KL 1686 (1986) II: S 3–5; Lindquist 1945, 42–77; Parvio 1959, 95–98; Parvio 1984, 247–257; Laasonen 1991, 69–72, 162–168; Knuutila 2010c, 97–98; Laitinen 2016, 233–234.
- 155** Parvio 1959, 96; Rimpiläinen 1971, 182–186, 207–217; Laasonen 1977, 230–256; Lempiäinen 2004, 63–64, 181, 221.

Lähdeluettelo

Painetut lähteet

- Agricola 2007.** Agricola, Mikael, Jttm J Tesse Her efftrskrefne Register. Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541–1542. Åbo domkyrkas och prästerskaps inkomster 1541–1542. Toim. Jyrki Knuutila ja Anneli Mäkelä-Alitalo. SKST 1129. Helsinki: SKS.
- Häkli 2015.** Biskops- och prostvisitationsprotokoll från det äldre Wiborgska stiftet. På basis av Albin Simolins samling kompletterande och utgivna av Esko Häkli. SKHSH 231. Helsingfors: Finska kyrkohistoriska samfundet.
- KK 1629.** KK, Käsikiria, Jossa on Käsitetty, millätawalla Jumalan palwelus, Christilisten Ceremoniain ia Kirkonmenoin cansa, Somen Seuracunnis pidhettämän pitä. Sen Cunnialisen Herran M. Olewin Elimaeuxen, Wiburin Pispan, tiedhost ia tahdost, wastiudhest Rodzinkelisen Käsikirian iälken ylidzeczadzottu ia oiettu. Stockholmis.
- KL 1686 (1986).** KL, Kircko–Laki ja Ordningi 1686. Näköispainos ja uudelleen ladottu laitos vuoden 1686 kirkkolain suomennoksesta. Toim. Lahja–Irene Hellemaa, Anja Jussila, Martti Parvio. Jälkisana Martti Parvio. SKST 444. Helsinki: SKHS.

Tutkimuskirjallisuus

- Akiander 1869.** Akiander, Matthias, Herdaminne för fordna Wiborgs och nuvarande Borgå stift. II. Bidrag till Kännedom af Finlands Natur och Folk, utgifna af Finska Vetenskaps-Societeten. Fjortonde Häftet. Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten.
- Anttonen 1996.** Anttonen, Veikko, Ihmisen ja maan rajat. ”Pyhä” kulttuurisena kategoriana. SKST 646. Helsinki: SKS.
- Bonnier 1987.** Bonnier, Ann Catherine, Kyrkorna berättar. Upplands Kyrkor 1250–1350. Upplands Fornminnesföreningens Tidskrift 51. Uppsala: Upplands Fornminnesförening och Hembygdsförbund.
- Drake 1987.** Drake, Knut, Herrekällaren i Åbo slott. Turun linnan Herrainkellari. Aboa 1984. Turku: Turun maakuntamuseo.
- Drake 1989.** Drake, Knut, Träkapellet i lägerkastellet. Medeltida husbyggande. Symposium i Lund, November 1989. Lund.
- Ecclesiastical Buildings 2015.** Ecclesiastical Buildings. – The Catholic Encyclopedia. (<http://www.newadvent.org/cathen/03041a.htm>, Luettu 15.12.2015).
- Forselles - Laine T (toim.) 2008.** Forselles, Cecilia af, Laine, Tuija (toim.), Kirjakulttuuri kaupungissa 1700-luvulla. SKSKj 20. Helsinki: SKS.
- Fröjmark 1998.** Fröjmark, Anders, Erik den helige, Sveriges kyrkohistoria I. Missionstid och tidig medeltid. Arlöv: Verbum.
- Gardberg 1960.** Gardberg, Carl Jakob, Turun linnan kirkot. Kilvoituksen kirkko 1960. Turku: Turun arkkihiippakunta.
- Gilchrist - Barney 2005.** Gilchrist, Roberta, Barney, Sloane, Requiem. The Medieval Monastic Cemetery in Britain. London: Museum of London Archaeology Service.
- Hackman 1944.** Hackman, Alfred, Bidrag till Viborgs slots byggnadshistoria. Analecta archaeologica Fennica XI. Helsingfors: Arkeologiska kommissionen.
- Hanska - Vainio-Korhonen (toim.) 2010.** Hanska, Jussi, Vainio-Korhonen, Kirsi (toim.), Huoneentaulun maailma. Kasvatus ja koulutus Suomessa keskiajalta 1860-luvulle. Suomen kasvatuksen ja koulutuksen historia 1. Helsinki: SKS.
- Heininen 2005.** Heininen, Simo, Vanha Viipurin hiippakunta 1554–1711. Teoksessa Viipurin & Porvoon & Tampereen hiippakunnan historia 1554–2004. Tampereen hiippakunnan tuomiokapituli. Helsinki: Edita.
- Heininen 2007.** Heininen, Simo, Mikael Agricola. Elämä ja teokset. Helsinki: Edita.
- Heininen 2012.** Heininen, Simo, Agricolan perintö. Paulus Juusten elämä. Helsinki: Edita.
- Helander 1957.** Helander, Sven, Ordinarius Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder. Bibliotheca Theologiae Practicae 4. Lund: Gleerup.
- Helander 2001.** Helander, Sven, Den medeltida Uppsalaliturgin. Studier i helgonlängd, tidegärd och mässa. Bibliotheca Theologiae Practicae 63. Lund, Uppsala: Lunds universitet, Uppsala universitet.
- Hiekkanen 1994a.** Hiekkanen, Markus, Näkökohtia Viipurin keskiaikaisesta kaupunginkirkosta ja dominikaanikonventin kirkosta. Viipurilaiset muistomerkit. Puheenvuoroja tutkimuksesta ja restauroinnista. Seminaari Helsingissä 21. ja 22.4.1992. Suomen Unesco-toimikunnan julkaisusarja 68. Helsinki.
- Hiekkanen 1994b.** Hiekkanen, Markus, The Stone Churches of the Medieval Diocese of Turku. A Systematic Classification and Chronology. (Acad. diss.) Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja, Finska Fornminnesföreningens Tidskrift 101. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.

- Hiekkanen 2000a.** Hiekkanen, Markus, Pyhtään kivikirkko keskiajalta 1600-luvulle. Pyttis stenkyrka från medeltiden till 1600-talet. Teoksessa Pyhtää ristiretkiästä nykypäivään. Strukan silmäsoljesta Pyhtään kivikirkon vaiheille, Ahvenkosken kartanoon ja raja-asemalle. Kotka: Pyhtään kunta.
- Hiekkanen 2000b.** Hiekkanen, Markus, Viipurin kirkot ja keskiajan viipurilainen. Joulukannel 2000. Helsinki: Karjalan Liitto ry.
- Hiekkanen 2003a.** Hiekkanen, Markus, Suomen kivikirkot keskiajalla. Helsinki: Otava.
- Hiekkanen 2003b.** Hiekkanen, Markus, Viipurin lääni – rautakaudesta keskiaikaan. Teoksessa Saarnisto, Matti (toim.), Viipurin läänin historia I. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004a.** Hiekkanen, Markus, Piispa Mikael Agricolan hautapaikka ja mahdollisuudet sen arkeologiseen tutkimukseen. Teoksessa Tuusvuori, O. (toim.), Agricola-symposiumi Turku 20.-21.9.2004. Agricola-työryhmän julkaisuja 1. Turku.
- Hiekkanen 2004b.** Hiekkanen, Markus, Ruotsin Karjalan keskiaikaiset kirkot. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004c.** Hiekkanen, Markus, Novgorodin Karjalan kirkot ja tsasounat. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2004d.** Hiekkanen, Markus, Viipurin kolme kivikirkkoa. Teoksessa Kaukiainen, Yrjö, Nurmiainen, Jouko (toim.), Viipurin läänin historia II. Lappeenranta: Karjalan kirjapaino.
- Hiekkanen 2005.** Hiekkanen, Markus, Viipurin keskiaikaiset kivikirkot ja niiden kohtalo. Teoksessa Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 15. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Hiekkanen 2007.** Hiekkanen, Markus, Varmaa tietoa Agricolan haudasta ei ole. Helsingin Sanomat 28.1.2007.
- Hiekkanen 2011.** Hiekkanen, Markus, Keskiaikaisia kalkkimaalauksia Mynämäen kirkossa. TAHITI Taidehistoria tieteenä, Konsthistoria som vetenskap 01/2011. Taidehistorian seura. (<http://tahiti.fi/01-2011/>)
- Hiekkanen 2014a.** Hiekkanen, Markus, Kirkkorakennukset ja pyhiinvaellukset Suomessa noin 1000–1550. Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Toim. Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), Kun maailma aukeni. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Tampereen museoiden julkaisuja 136. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Hiekkanen 2014b.** Hiekkanen, Markus, Suomen keskiajan kivikirkot. 3. uudistettu painos. Kirjokansi 87. Helsinki: SKS.
- Hirn - Lankinen 1992.** Hirn, Sven, Lankinen, Juha, Viipuri. Kansainvälinen kaupunki. 2. tark. p. Jyväskylä: Gummerus.
- Hirn - Lankinen 2000.** Hirn, Sven, Lankinen, Juha, Viipuri. Suomalainen kaupunki. Helsinki: WSOY.
- Hätkinen 2011.** Hätkinen, Kaisa (toim.), Mikael Agricolan Käsikirja 1549. Wanhana suomen arkisto 4. Turku: Turun yliopisto.
- Hätkinen 2012.** Hätkinen, Kaisa, Westhin koodeksin suhde Mikael Agricolan teoksiin. Hätkinen, Kaisa (toim.), Tutkimuksia Westhin koodeksista. Turun yliopiston suomen kielen ja suomalais-ugrilaisen kielentutkimuksen oppiaineen julkaisuja 2. Turku: Turun yliopisto.
- Hätkinen 2013.** Hätkinen, Kaisa, Vihkikaavat vanhimmissa suomalaisissa kirkkokäsikirjoissa. Teoksessa Innanen, Tapani, Pitkänen, Teija, Åvist, Timo. Mikael (toim.), Olavin ja Mikaelin jalanjäljissä. Professori Jyrki Knuutila 60 vuotta. Hymnos 2013. Hymnologian ja liturgiikan seuran vuosikirja. Helsinki: Hymnologian ja liturgiikan seura.

- Häkkinen 2016a.** Häkkinen, Kaisa, Kasteen kaava vanhimmissa suomenkielisissä kirkkokäsikirjoissa. Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), Pohjoinen reformaatio. Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Häkkinen 2016b.** Häkkinen, Kaisa, Liturgiset muutokset reformaation alkuvaiheessa. Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), Pohjoinen reformaatio. Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Häkkinen 2015.** Häkkinen Kaisa & Toropainen, Tanja, Westhin koodeksi ja liturgisen suomen kielen alkuvaiheet. Teoksessa Lahtinen, Anu, Ijäs, Miia (toim.), Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskialjalta vuoteen 1640. Helsinki: SKS.
- Immonen 2008a.** Immonen, Visa, Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. I. Text. *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae* XVI. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Immonen 2008b.** Immonen, Visa, Golden Moments. Artefacts of Precious Metals as Products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600. II. Catalogue. *Archaeologia Medii Aevii Finlandiae* XVI. Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura.
- Jaakkola 1944.** Jaakkola, Jalmari, Suomen sydänkeskiaika. Itämaan synty ja vakiintuminen. Suomen historia IV. Porvoo, Helsinki: WSOY.
- Katajala-Peltomaa 2000.** Katajala-Peltomaa, Sari, Devotissime votum fecit. Naisten toiminta pyhimyskulteissa. Teoksessa Linder, Marja-Liisa, Saloniemi, Marjo-Riitta, Krötzl, Christian (toim.), Ristin ja Olavin kansaa. Keskiajan usko ja kirkko Hämeessä ja Satakunnassa. Tampereen museoiden julkaisuja 55. Tampere: Tampereen museot.
- Katajala-Peltomaa 2014.** Katajala-Peltomaa, Sari, Arki, hoiva ja pyhiinvaellukset. Teoksessa Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), Suomalaisen pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Helsinki: SKS.
- Kaukiainen 1974.** Kaukiainen, Yrjö, Viipurin läänin ruotsalaisasutuksen synty varhaiskeskiajalla. HAik 1974. Helsinki: SHS, HYL.
- Kaukiainen 2008.** Kaukiainen, Yrjö, Ulos maailmaan! Suomalaisen merenkulun historia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1155. Helsinki: SKS.
- Knapas 1988.** Knapas, Rainer, Vanhan Suomen kaupungit 1743–1809. Teoksessa *Ars Suomen taide* 2. Helsinki: W & G.
- Knuutila 1984.** Knuutila, Jyrki, Ritualet i Åbo stift. Den medeltida finländska manualetraditionen i ljuset av ritualfragmenten i Helsingfors universitetsbibliotek. SKHSV 74 (1984). Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1988.** Knuutila, Jyrki, Liturgisen yhdenmukaistamisen toteutuminen Suomessa reformaatiokaudella 1537–1614. SKHSV 77 (1987). Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1990.** Knuutila, Jyrki, Avioliitto oikeudellisena ja kirkollisena instituutiona Suomessa vuoteen 1629. SKHST 151. Helsinki: SKHS.
- Knuutila 1997.** Knuutila, Jyrki, Michael Olai Agricola: Käsikirja, 1549; Michael Olai Agricola Messu, 1549; Paulus Juusten: Se pyhä Messu, 1575; Manuale seu exequiale, 1522; Missale Aboense, 1488; Virsikirjat ja hengelliset laulukirjat; 1600-luvun kirkkokäsikirjat. Teoksessa Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. SKST 686. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2003.** Knuutila, Jyrki, Liturginen toiminta Koroisten piispankirkossa 1200-luvulla. Den liturgiska verksamheten i Korois på 1200-talet. Teoksessa Koroinen eläväksi. Korois till liv. Koroinen -seminaari. Korois-seminarium 7–8. 4. 2001. Turun maakuntamuseo. Åbo landskapsmuseum. Raportteja. Rapporter 19. Turku: Turun maakuntamuseo.

- Knuutila 2007.** Knuutila, Jyrki, *Selvitys Turun tuomiokirkon ja sen papiston tuloista 1541–1542. Åbo domkyrkans och dess prästerskaps inkomster 1541–1542.* Teoksessa Knuutila, Jyrki, Mäkelä-Alitalo, Anneli, Mikael Agricola: *Jttm J Tesse Her efftrskrefne Register.* Turun tuomiokirkon ja papiston tulot 1541–1542. Åbo domkyrkans och prästerskaps inkomster 1541–1542. SKST 1129. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2009a.** Knuutila, Jyrki, *Kirkolliset lähteet & [Tapaustutkimus:] Miten liturgisia käsikirjoituskatkelmia tutkitaan?* Teoksessa Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu, Niiranen, Susanna (toim.), *Keskiajan avain.* SKST 1203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2009b.** Knuutila, Jyrki, *Liturginen toiminta kirkkorakennuksen eri osissa 1300–1600-luvuilla.* Teoksessa Pellinen, Hanna-Maria (toim.), *Maasta, kivistä ja hengestä. Earth, Stone and Spirit.* Markus Hiekkänen *Festschrift.* Kulttuurien tutkimuksen laitos, arkeologia, Turun yliopisto, Taiteiden tutkimuksen laitos, Taidehistoria, Helsingin yliopisto, Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, Suomen keskiajan arkeologinen seura. Turku: Turun yliopisto.
- Knuutila 2009c.** Knuutila, Jyrki, *Lähimmäiseskeinen sielunhoito ja kirkollisessa lainsäädännössä sairaskäynnistä 1200–1900-luvuilla annetut ohjeet.* Teoksessa Mustakallio, Hannu (toim.), *Terve sielu terveessä ruumiissa.* Juhlakirja professori Paavo Kettusen täyttäessä 60 vuotta 27.11.2009. Hannu Mustakallio. Joensuu: Karjalan teologinen seura.
- Knuutila 2009d.** Knuutila, Jyrki, *Suomen keskiaikaiset konventit ja luostarit.* Teoksessa Lamberg, Marko, Lahtinen, Anu, Niiranen, Susanna (toim.), *Keskiajan avain.* SKST 1203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2010a.** Knuutila, Jyrki, *Kirkkolainsäädäntö ja kirkon Suomessa kanonisesta oikeudesta vuoden 1993 kirkkolakiin ja -järjestykseen.* Edilex 2010 / 25, *Kirkko-oikeus.* Artikkel, versio 1.0 julkaistu 15. 9. 2010. www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus. Edilex teema. Puheenvuoroja ajankohtaisesta oikeudesta. (www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus, luettu 1.12.2015).
- Knuutila 2010b.** Knuutila, Jyrki, *Soturi, kuningas ja pyhimys. Pyhän Olavin kultti osana kristillistymistä Suomessa 1200-luvulta 1500-luvun puoliväliin.* SKHST 203. Helsinki: SKS.
- Knuutila 2010c.** Knuutila, Jyrki, *Tukholman suomalaisen seurakunnan ”messukirja” ja jumalanpalveluselämän muuttaminen evankeliseksi 1500-luvulla.* Teoksessa Hannikainen, Jorma (toim.), *Facultas Ludendi.* Erkki Tuppuraisen juhla- ja muistokirja. Kuopio: Sibelius Akatemia.
- Knuutila 2011a.** Knuutila, Jyrki, *Muistopäivät suomalaisessa kirkollisessa kalenteriperinteessä.* Teoksessa Heikkinen, Jouko N.V., Koivula, Veijo (toim.), *Kuninkaani on tieni.* Professori Jouko Martikainen 75 vuotta. Helsinki: Väyläkirjat.
- Knuutila 2011b.** Knuutila, Jyrki, *Pyhä Olavi ja Tallinnan 1200-luvulta 1500-luvun alkuun.* Teoksessa Saard, Riho (toim.), *Kulttuurisillad Läänemere-ääres kultuuriruumis. Tõid eesti kirikuloo, süstemaatilise teoloogia ja piibliteaduste alalt. Cultural Bridges Across the Baltic Sea: Studies in Estonian Church History, Systematic Theology and Bible.* EELK Usuteaduse Instituudi toimetised XXI. Publications of the EELC Institute of Theology XXI. EELK Usuteaduse Instituut. Tallinn: EELC Institute of Theology.
- Knuutila 2012.** Knuutila, Jyrki, *Kirkkolainsäädäntö – kirkon vai yhteiskunnan asia? Kirkon ja yhteiskunnan väliset suhteet ja Suomessa käytetyt säädökset kanonisesta oikeudesta vuoden 1993 kirkkolakiin.* Edilex 2012. (www.edilex.fi/teema/kirkko-oikeus, luettu 1.12.2015).
- Knuutila 2014.** Knuutila, Jyrki, *Pyhiinvaeltaja ja Hämeen Härkätien kirkkojen pyhimyskultit 1400-luvulla.* Teoksessa Katajala-Peltomaa, Sari, Krötzl, Christian, Meriluoto-Jaakkola, Marjo (toim.), *Suomalaisten pyhiinvaellukset keskiajalla. Kun maailma aukeni.* Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1399. Helsinki: SKS.
- Kopisto - Paloposki 1967.** Kopisto, Aarne, Paloposki, Toivo J., *Viipurin pitäjän historia I. Vuoteen 1865.* Joensuu.
- Koponen 1999.** Koponen, Paavo, *Karjalan kirkkokummut.* Sulkava: Tammi.
- Korpela 2004.** Korpela, Jukka, *Viipurin linnaläänin synty. Viipurin läänin historia II. Toim. Yrjö Kaukiainen ja Jouko Nurmiainen.* Helsinki: Karjalan kirjapaino.

- Korpela 2006.** Keskiaikainen itäraja läpi itäisen Fennoskandian metsävyöhykkeen – Mikä se on! HaiK 4/2006.
- Korpela 2008.** Korpela, Jukka, The World of Ladoga. Society, Trade, Transformation and State Building in the Eastern Fennoscandian Boreal Forest Zone c. 1000–1555. Münster: LIT Verlag.
- Koskenvesa 1968.** Koskenvesa, Esko, Rovastikuntajako Suomen itäisessä hiippakunnassa vuoteen 1741. SKHSvk 54–57, 1964–1965. Helsinki: SKHS.
- Kuha 2016.** Kuha, Miia, Pyhäpäivien vietto varhaismodernin ajan Savossa (vuoteen 1710). Jyväskylä Studies in Humanities 286. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto. (https://jyx.jyu.fi/dspace/bitstream/handle/123456789/49350/978-951-39-6598-3_vaitos29042016.pdf?sequence=1)
- Kähönen 1959.** Kähönen, Ester, Vuoteen 1700. Vanha Äyräpää I. Helsinki.
- Laakso 2014.** Laakso, Ville, Papinniemi in Uukuniemi and Related Archaeological Sites of the Eastern Orthodox Cultural Area in Finland. Archaeologia Medii Aevii Finlandiae XIX. Turku: The Society for Medieval Archaeology in Finland.
- Laasonen 1977.** Laasonen, Pentti, Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. SKHST 103. Helsinki: SKHS.
- Laasonen 1991.** Laasonen, Pentti, Suomen kirkon historia 2. Vuodet 1593–1808. Porvoo: WSOY.
- Laasonen 2005.** Laasonen, Pentti, Novgorodin imu. Miksi ortodoksit muuttivat Käkisalmen läänistä Venäjälle 1600-luvulla? Historiallisia tutkimuksia 222. Helsinki: SKS.
- Lahtinen - Ijäs (toim.) 2015.** Lahtinen, Anu, Ijäs, Miia (toim.), Risti ja lounatuuli. Rauman seurakunnan historia keskialjalta vuoteen 1640. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Rauman seurakunta.
- Laine T (toim.) 1997.** Laine, Tuija (toim.), Vanhimman suomalaisen kirjallisuuden käsikirja. SKST 686. Helsinki: SHS.
- Laine T 2000.** Laine, Tuija, Ylösherätys suruttomille. Englantilaisperäinen hartauskirjallisuus Suomessa Ruotsinvalian aikana. SKHST 775. Helsinki: SKHS.
- Laitinen 2016.** Laitinen, Riitta Kirkkotilan hidas reformaatio. Materiaaliset ja opilliset muutokset Turun tuomiokirkossa. Teoksessa Heinonen, Meri, Räsänen, Marika (toim.), Pohjoinen reformaatio. Turku: Tucemems & Turun historiallinen yhdistys.
- Lappalainen 1982.** Lappalainen, Pekka, Kuopion kaupungin esivaiheet ja perustamistoimet. Teoksessa Toivanen, Pekka (toim.), Kuopion historia I. Kuopio: Kuopion kaupunki.
- Lawrence 1989.** Lawrence, Clifford Hugh, Medieval Monasticism. Forms of Religious Life in Western Europe in the Middle Ages. Second Edition. London, New York: Longman.
- Leinberg 1895.** Leinberg, K. G., Det odelade finska biskopsstiftets herdaminne. SKHST I. Helsingfors: FKHS.
- Leinberg 1906.** Leinberg, K. G., Finlands territoriala församlingars namn, ålder, utbildning och utgrening. Andra reviderade och tillökta upplagan. SKHST VII. Helsingfors: FKHS.
- Lempiäinen 1963.** Lempiäinen, Pentti, Rippikäytäntö Suomen kirkossa uskonpuhdistuksesta 1600-luvun loppuun. SKHST 64. Helsinki: SKHS.
- Lempiäinen 1969.** Lempiäinen, Pentti, Lapsensynnyttäjien ja morsianten kirkkoonotto. STKSJ LXXXI. Helsinki.
- Lempiäinen 2004.** Lempiäinen, Pentti, Pyhät toimitukset. Helsinki: Kirjapaja.
- Lindquist 1945.** Lindquist, David, Första-mässan i Stockholm. En liturghistorisk studie. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 12. Stockholm: Verbum.
- Liturgia 2015.** Liturgia. Kielitoimiston sanakirja. (<http://www.kielitoimistonsanakirja.fi/netmot.exe?motportal=80>, Luettu 30.11.2015).
- Läntinen 1982.** Läntinen, Aarre, Viipurin hiippakunnan perustamisen esivaiheet. Historiallinen Aikakauskirja 1982. Helsinki: SHS, HYL.
- Mauranen (toim.) 1999.** Mauranen, Tapani (toim.), Tiet, liikenne ja yhteiskunta ennen vuotta 1860. Maata, jäätä, kulkijoita 1. Tielaitos. Helsinki: Edita.

- Malmgren 1966.** Malmgren, Arthur, De fyra kyrkliga böckerna av år 1562. Deras bakgrund och funktion. Fyra svenska reformationsskrifter III. Malmö.
- Meurman 1983.** Meurman, O.-I., Viipurin kirkot. Viipurin Suomalaisen Kirjallisuusseuran toimitteita 6. Helsinki: Viipurin Suomalainen Kirjallisuusseura.
- Neuvonen 2008.** Neuvonen, Petri, Viipuri – Rakennusperinnön seitsemän vuosisataa. Helsinki: SKS.
- Murtorinne 1995.** Murtorinne, Eino, Kirkolliset vaiheet. Teoksessa Zetterberg, Seppo (toim.), Viro, historia, kansa, kulttuuri. SKST 610. Helsinki: SKS.
- Nikula - Nikula 1987.** Nikula, Oscar, Nikula, Sigrid, Turun kaupungin historia 1521–1600. I–II. Turku: Turun kaupunki.
- Paarma 1980.** Paarma, Jukka, Hiippakuntahallinto Suomessa 1554–1604. SKHST 116. Helsinki: SKHS.
- Pakarinen - Miettinen 1994.** Pakarinen, Olavi, Miettinen, Marita, Suuri Savontie. Vanhan valtatieen tarina. Mikkeli: Tielaitos, Kaakkois-Suomen tiepiiri.
- Parvio 1959.** Parvio, Martti, Isaacus Rothovius. Turun piispa. SKHST 60. Helsinki: SKHS.
- Parvio 1968.** Parvio, Martti, Kirkon vihkiminen Suomessa uskonpuhdistuksen jälkeen ja varhaisimmat vihkimiskaavat. SKHSV 54–57 (1964–1967). Helsinki: SKHS.
- Parvio 1980.** Parvio, Martti, Manuale Aboese 1522. Manuale seu Exequiale Aboense 1522. Editio stereotypa cum postscripto a Martti Parvio. Societas Historiae Ecclesasticae Fennica. Helsinki: SKHS.
- Parvio 1983.** Parvio, Martti, Yx Kiitossana ia Rucous Wden vuoden päivänä. Suomalainen saarnatuoliliturgia 1500-luvulla. Suomi 126. Helsinki: SKS.
- Parvio 1984.** Parvio, Martti, Den svenska kyrkorätten under 1600-talet. Teoksessa Den svenska juridikens uppblomstring i 1600-talets politiska, kulturella och religiösa stormaktssamhälle. Skrifter utgivna av Institutet för rättshistorisk forskning grundat av Gustav och Carin Olin. Serien 2:9. Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning.
- Parvio 1988.** Parvio, Martti, Postscriptum. – Missale Aboense. Secundum ordinem fratrum praedicatorum 1488. Editionem curavit Martti Parvio. Redactores Martti Parvio, Kauko Pirinen, Jorma Vallinkoski. Societas Historiae Ecclesiasticae Fennica. 2. p. Helsinki: SKHS.
- Petkūnas 2016.** Petkūnas, Darius, Prussian Lutheran Liturgies: From the Reformation to the Prussian Union. Volume I. The Lutheran Liturgies. Painossa. Käsikirjoitus Jyrki Knuutilan hallussa.
- Pihlman 1994.** Pihlman, Sirkku, Begravningar i Åbo under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet. Tolkningsproblem kring Helgeandskyrkans gravar. Finskt Museum 1992. Helsingfors: Finska Fornminnesförening.
- Pirinen H 1996.** Pirinen, Hanna, Luterilaisen kirkkointeriöön muotoutuminen Suomessa. Pitäjänkirjon sisustuksen muutokset reformaatiosta karoliinisen ajan loppuun (1527–1718). Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja 103. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Pirinen K 1962.** Pirinen, Kauko, Turun tuomiokapituli uskonpuhdistuksen murroksessa. SKHST 62. Helsinki: SKHS.
- Pirinen K 1987.** Pirinen, Kauko, Lännen näkemys idän kristityistä keskiajalla. Teoksessa Pulliainen, Kyösti, Sihvo, Hannes (toim.), Carelia rediviva. Juhlakirja professori Heikki Kirkiselle 22.9.1987. Joensuu: Joensuun yliopisto, Joensuun yliopiston tukisäätiö, Karjalaisen kulttuurin Edistämissäätiö.
- Pirinen K 1988.** Pirinen, Kauko, Karjala ja Växjö. Keskiaikaisen Karjalan hiippakunnan perustamishanke. SKHSV 78. Helsinki: SKHS.
- Pirinen K 1991.** Pirinen, Kauko, Suomen kirkon historia. 1. Keskiaika ja uskonpuhdistuksen aika. Porvoo: WSOY.
- Rimpiläinen 1971.** Rimpiläinen, Olavi, Läntisen perinteen mukainen hautauskäytäntö Suomessa ennen isoavihaa. SKHST 84. Helsinki: SKHS.

- Rimpiläinen 1980.** Rimpiläinen, Olavi, Päiväjumalanpalvelus Viipurin hiippakunnassa puhdasoppisuuden aikana. STKSJ 117. Helsinki.
- Rinne 1914.** Rinne, Juhani, Viipurin entinen tuomiokirkko. Suomen Museo 1914. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Rinne 1932.** Rinne, Juhani, Suomen Karjalan vanhat linnat. Teoksessa Karjalan kirja. Viipuri.
- Rinno - Laukkanen (toim.) 1997.** Rinno, Soile, Laukkanen, Minna (toim.), Karjalan luterilaiset kirkot ja seurakuntien pyhät esineet. Etelä-Karjalan taidemuseon julkaisuja 18:1a. Lappeenranta: Etelä-Karjalan taidemuseo.
- Ruuth 1908.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia. Viipuri: Viipurin kaupunki.
- Ruuth 1931.** Ruuth, J. W., Vuoteen 1617. Viipurin kaupungin historia I. Viipuri: Viipurin kaupunki.
- Ruuth - Halila 1974.** Ruuth, J. W., Halila, Aimo, Vuodet 1617-1710. Viipurin kaupungin historia II. [Helsinki]: Torkkelin säätiö.
- Ruuth - Kuujo 1975.** Ruuth, J. W., Kuujo, Erkki, Vuodet 1710-1812. Viipurin kaupungin historia III. [Helsinki]: Torkkelin säätiö.
- Ruuth et al. 1982.** Ruuth, J. W., Viipurin kaupungin historia. I osa. Vuoteen 1617. Uudistaneet Ragnar Rosén, Erkki Kuujo, Gunvor Kerkkonen, Aito-Veikko Koskivirta, Viljo Nissilä sekä V. A. Tjulenev. Helsinki: Torkkelin säätiö.
- Salminen 1993.** Salminen, Tapio, Suuri Rantatie. Stora Strandvägen. Tiemuseon julkaisuja, Väg museets publikationer 7. Helsinki: Tielaitos, Vägverket.
- Salminen 2008.** Salminen, Tapio, Vantaan ja Helsingin pitäjän keskiaika. Vantaa: Vantaan kaupunki.
- Salminen 2016.** Salminen, Tapio, Obscure Hands - Trusted Men. Textualization, the Office of the City Scribe and the Written Management of Information and Communication of the Council of Reval (Tallinn) before 1460. Väitöskirja, Tampereen yliopisto. (<http://tampub.uta.fi/handle/10024/98652>)
- Savolainen 2015.** Savolainen, Panu, Viipurin vanha tuomiokirkko ja kirkkomaa. Arkistokaivaus 1600-luvun puolivälin hautausmaalle (http://www.academia.edu/7210223/Viipurin_vanha_tuomiokirkko_ja_kirkkomaa._Arkistokaivaus_1600-luvun_puolivälin_hautausmaalle, Luettu 27.11.2015.).
- Savolainen - Saksa 2015.** Savolainen, Panu, Saksa, Aleksandr, The Old Cathedral of Viborg. Historical Archaeology of the Eastmost Cathedral of the Swedish Empire. Mirator 16:1. 2015. (http://www.glossa.fi/mirator/index_fi.html, Luettu 28.11.2015).
- Sinisalo 1966.** Sinisalo, Antero, Olavinlinnan keskiaikainen kappeli. Suomen Museo 1966. Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- Sinisalo 1976.** Sinisalo, Antero, 500-vuotias Olavinlinna. Helsinki: Museovirasto.
- Tarkiainen 2008.** Tarkiainen, Kari, Sveriges Österland. Från forntiden till Gustav Vasa. Finlands svenska historia 1. Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland.
- Tuhkanen 2008.** Tuhkanen, Tuija, Kirkon kaunistukseksi ja lahjoittajan kunniaksi. Henrik Flemingin lahjoitukset Suomen kirkoissa. Historiallisia Tutkimuksia 241. Helsinki: SKS.
- Ullén 1996.** Ullén, Marian, Gotikens kyrkobyggande. Den gotiska konsten. Signums svenska konsthistoria. Lund: Bokförlaget Signum.
- Wallin 1893.** Wallin, Väinö, Suomen maantiet Ruotsin vallan aikana. Fennia: 2. Kuopio.
- Viertola 1974.** Viertola, Juhani, Yleiset tiet Ruotsin vallan aikana. Pakanuuden ajalta Suomen itsenäistymiseen. Suomen teiden historia I. Tie- ja vesirakennushallitus. Helsinki: Suomen Tieyhdistys.
- Voionmaa 1915.** Voionmaa, Väinö, Suomen karjalaisen heimon historia. Porvoo ja Helsinki: WSOY.
- Äikää 1996.** Äikää, Ermo, Hymnus angelicus. Turun hiippakunnan keskiaikaisen messusävelmistön Gloria-melodiat, niiden tekstipohja ja käyttö. 2. tarkistettu painos. SKHST 170. Helsinki: SKHS.